

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας - Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ουρανία Τόπα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΗΛΕΩΝ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

επόπτρια: Νάσια Γιακωβάκη
επικουρική επόπτρια: Ρίκα Μπενβένιστε

Βόλος 2005

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4760/1
Ημερ. Εισ.: 26-06-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2005
ΤΟΠ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Ernest Hildebrandt, *ο Huboldt στη βιβλιοθήκη του*, μέσα 19^{ου} αιώνα.

Εικόνα 2: Η Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών σήμερα.

Εικόνα εξωφύλλου: Η παλαιά επιγραφή της Βιβλιοθήκης Μηλεών, κατασκευασμένη από τον Κωνσταντά. *Ψυχής Άκος* σημαίνει Θεραπεία Ψυχής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ	1
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
1 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ: ΑΝΑΔΥΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ	7
I. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ	7
II. ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΡΟΜΟΛΟΓΙΟ	9
III. ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ	18
IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	24
2 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ο ΕΝΤΥΠΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ	27
I. ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ: ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΥΣΗ ΙΔΕΩΝ	27
II. ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ: ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ	35
III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	58
3 ^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΜΗΛΕΩΝ: Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ	62
I. Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΜΗΛΕΩΝ ΣΗΜΕΡΑ: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΕΩΣ ΤΩΡΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥΣ	62
II. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΜΗΛΕΩΝ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ	69
III. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ	75
IV. ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ: ΤΕΚΜΗΡΙΑ, ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ	79
V. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ	85
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	93
I. ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ (†1844)	93
II. ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑ (†1785;)	104
III. ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΝΘΙΜΟΥ (†1811)	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	112

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Απέναντι από την κεντρική πλατεία των Μηλεών, ενός ορεινού χωριού του Πηλίου, ο επισκέπτης αντικρίζει ένα σχετικά νεόκτιστο, διώροφο, παραδοσιακής έμπνευσης κτήριο, με την επιγραφή *BIBΛΙΟΘΗΚΗ ΜΗΛΕΩΝ ΨΥΧΗΣ ΑΚΟΣ*. Οι υπάλληλοι του Υπουργείου Παιδείας, που θα τον υποδεχτούν εάν αποφασίσει να μπει, θα τον πληροφορήσουν πως στον επάνω όροφο εκτίθενται τα διασωθέντα παλαιά βιβλία της βιβλιοθήκης των Ανθίμου Γαζή και Γρηγορίου Κωνσταντά, των δύο μεγάλων δασκάλων του γένους που κατάγονταν από τις Μηλιές. Πολύ συχνά αναφέρουν και το όνομα του τρίτου διάσημου μηλιώτη, του Δανιήλ Φιλιππίδη, μεταξύ των ιδρυτών. Θα προσθέσουν πως η βιβλιοθήκη αυτή αποτελούσε αρχικά μέρος της φημισμένης Μηλιώτικης Σχολής, του σχολείου που ίδρυσαν στη γενέτειρά τους το 1814. Στον επάνω όροφο ο επισκέπτης διαπιστώνει πως εκατοντάδες παλαιά βιβλία, κλειδωμένα σε ψηλές τζαμωτές βιβλιοθήκες, καθώς και παλαιά κειμήλια της σχολής και των ιδρυτών της (το χειρόγραφο συμφωνητικό ίδρυσης της Σχολής από το χέρι του Γαζή, η αυθεντική επιγραφή της παλαιάς βιβλιοθήκης «ΨΥΧΗΣΑΚΟΣ» (sic) από το χέρι, όπως λέγεται, του Κωνσταντά, παλαιά εποπτικά όργανα, κατάλοιπα της αρχαιολογικής συλλογής Κωνσταντά, η σημαία της τοπικής επανάστασης) συνυπάρχουν με βιβλία σύγχρονα (μυθιστορήματα, παιδικά, ιστοριοδικά τοπικής ιστορίας κ.α.). Και αυτό γιατί, όπως θα πληροφορηθεί, η Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών εμπλουτίζεται με νέα βιβλία και λειτουργεί και ως δανειστική.

Η σύγχρονη μορφή της Βιβλιοθήκης Μηλεών φαίνεται πως αντικατοπτρίζει το διπλό ρόλο που η τοπική κοινωνία της έχει αποδώσει. Λειτουργεί, αφενός ως τουριστικό αξιοθέατο που καθιστά αναμφισβήτητο το μέγεθος της πνευματικής της κληρονομιάς, αφετέρου ως ένδειξη του ενεργού πολιτιστικού της παρόντος.

Η ιστορική πλευρά της ίδιας αυτής Βιβλιοθήκης αποτέλεσε την αφετηρία αλλά και τον προορισμό αυτής της πτυχιακής εργασίας. Τα μαθήματα Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας που προσέφερε στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας η διδάσκουσα Νάσια Γιακωβάκη από το ακαδημαϊκό έτος 2000-2001 και εξής,

αξιοποίησαν ένα πολύ σημαντικό πρωτογενές ιστορικό υλικό, που βρισκόταν 30 χιλιόμετρα έξω από το Βόλο, σε ένα χωριό στην καρδιά του Πηλίου.

Πιο συγκεκριμένα, το γενικότερο μάθημα της Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας συμπεριέλαβε στο πρόγραμμά του επίσκεψη στις Μηλιές προκειμένου να εκμεταλλευτεί μέρος του υλικού της βιβλιοθήκης, για να εξοικειώσει τους φοιτητές και τις φοιτήτριες με το μεγάλο κεφάλαιο των αρχών της τυπογραφίας. Στο σεμινάριο Αρχαίοι και Νεότεροι, που σε ένα μεγάλο βαθμό επικεντρώθηκε στην ιστορία των κλασικών γραμμάτων και των αρχαιογνωστικών επιστημών από τον 15^ο έως τον 18^ο αιώνα, η βιβλιοθήκη Μηλεών και πάλι προσέφερε προς αυτοψία ένα σημαντικό σε ποσότητα και ιστορική βαρύτητα αριθμό εκδόσεων. Τέλος, στα πλαίσια του μαθήματος με θέμα τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό η επίσκεψη που πραγματοποιήθηκε εκεί, επέτρεψε στη φοιτητική ομάδα, πέρα από το να έρθει σε άμεση επαφή με πρωτότυπες εκδόσεις, επανεκδόσεις και μεταφράσεις των γνωστότερων κειμένων του Γαλλικού (κυρίως) Διαφωτισμού, να αντιληφθεί το πνευματικό αυτό κίνημα ως κρίσιμο συντελεστή για την κυριαρχία του εντύπου και την ανάδειξή του σε βασική συνισταμένη των νεωτερικών κοινωνιών.

Μέσα από αυτές τις εμπειρίες η ίδια η βιβλιοθήκη αναδύθηκε ως ένα ελκυστικό προς ιστορική έρευνα αντικείμενο. Η προσέγγισή της όμως διέτρεχε τον κίνδυνο να μείνει ξεκρέμαστη αν δεν υποστηριζόταν από ένα γενικότερο πλαίσιο, που θα της έδινε μια θέση ανάμεσα σε συγκεκριμένα ευρωπαϊκά και νεοελληνικά φαινόμενα. Η ενασχόληση με μια βιβλιοθήκη τέτοιας ευρύτητας απαιτούσε, όπως έγινε σαφές μέσα από τα μαθήματα Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας, κατ' αρχάς μια εξοικείωση με τα βασικά ζητήματα του ερευνητικού πεδίου της Ιστορίας του Βιβλίου και εν γένει του Έντυπου Πολιτισμού. Το ίδιο όμως το γεγονός της συγκρότησής της παρέπεμπε άμεσα στην εποχή της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και στο κύριο αίτημά του, τη συμπόρευση με τη Φωτισμένη Ευρώπη, και επομένως έμμεσα και στο ευρύτερο φαινόμενο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας επιχειρεί, με τη βοήθεια ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, να αποσαφηνίσει τη νέα τροπή που πήρε η μελέτη του Διαφωτισμού, ως πανευρωπαϊκό ιστορικό φαινόμενο, από τη στιγμή που τροφοδοτήθηκε με την κοινωνική προσέγγιση της ιστορίας που εισηγήθηκαν τα Annales, χάρη στα οποία διαμορφώθηκε και το ιστοριογραφικά πολύ νεότερο

του Διαφωτισμού ερευνητικό πεδίο της Ιστορίας του Βιβλίου. Η συνάντηση των δύο πεδίων αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη: η έως τότε ριζωμένη στην Ιστορία των Ιδεών μελέτη του Διαφωτισμού άρχισε να ασχολείται με ζητήματα αναγνωστικών πρακτικών και διάχυσης των ιδεών μέσω του έντυπου, ενώ η Ιστορία του Βιβλίου, στα πλαίσια της στροφής προς την Ιστορία του Πολιτισμού, ανέδειξε τον Αιώνα των Φώτων ως τον αιώνα κατάκτησης του έντυπου πολιτισμού από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η εξέλιξη των ελληνικών ερευνών στο πεδίο της Ιστορίας του Βιβλίου και ο βαθμός συμπόρευσής τους με τις διεθνείς τάσεις που υπαγόρευσε η κοινωνική ιστορία των Annales, απασχολούν μια ξεχωριστή ενότητα με την οποία κλείνει το πρώτο κεφάλαιο.

Το δεύτερο κεφάλαιο στοχεύει σε μια σύντομη επισκόπηση των συμπερασμάτων που μας προσφέρουν οι έως τώρα έρευνες στο πεδίο της Ιστορίας του Βιβλίου για τον Αιώνα των Φώτων. Η επισκόπηση αυτή επιχειρείται πρώτα στο γενικότερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο και στη συνέχεια εστιάζει στο ελληνικό, με τη βοήθεια της σχετικής ξενόγλωσσας και ελληνικής βιβλιογραφίας, μέρος της οποίας σχολιάστηκε στο πρώτο, ιστοριογραφικό κεφάλαιο. Η ευρωπαϊκή ενότητα επικεντρώνεται κυρίως στο φαινόμενο που η έρευνα έχει χαρακτηρίσει «δεύτερη επανάσταση της ανάγνωσης» και στο ζήτημα της διάχυσης ιδεών μέσω του έντυπου. Η ελληνική ενότητα δομείται πάνω στη διάκριση παραδοσιακό-νεωτερικό βιβλίο που χρησιμοποιεί η ελληνική βιβλιογραφία, και δίνει έμφαση στις νέες πρακτικές της νεωτερικής ελληνικής λογισύνης προκειμένου να προωθήσει το έντυπο και την εκτατική ανάγνωση, στα πλαίσια του ανατρεπτικού, διαφωτιστικού τους προγράμματος για το μετασχηματισμό της νεοελληνικής κοινωνίας (σύμφωνα με το σχήμα του Φίλιππου Ηλιού).

Στο πλαίσιο αυτών των προσπαθειών πρέπει να ιδωθεί και η ίδρυση της Βιβλιοθήκης απ' όπου ξεκίνησαν όλα. Το ζήτημα της συγκρότησης και της φυσιογνωμίας της Βιβλιοθήκης Μηλεών κρατήθηκε, για τις ανάγκες αυτής της εργασίας, στο επίπεδο μιας ερευνητικής πρότασης εμπλουτισμένης με κάποια στοιχεία από μια πρώτη επεξεργασία των τεκμηρίων και αποτελεί το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο αυτής της εργασίας. Σε αυτό αρχικά συγκεντρώνονται και σχολιάζονται οι μέχρι τώρα έρευνες που αφορούν τη Σχολή και τη Βιβλιοθήκη Μηλεών, με βάση τις οποίες ακολουθεί μια έκθεση των συνθηκών συγκρότησής τους. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον μας στρέφεται στο πρόσωπο του ενός εκ των

ιδρυτών, του Γρηγορίου Κωνσταντά, και στην προσπάθεια να απομονώσουμε, με βάση τα κτητορικά χειρόγραφα σημειώματα, από τα σωζόμενα έντυπα της Βιβλιοθήκης τη δική του, ιδιωτική συλλογή, ως δείγμα βιβλιοθήκης ενός νεωτερικού έλληνα λογίου και δασκάλου. Τέλος, διατυπώνονται κάποιες πρώτες παρατηρήσεις, που στόχο έχουν να αναδείξουν τη σχέση του σωζόμενου μέρους της ιδιωτικής βιβλιοθήκης Κωνσταντά με τις γενικότερες τάσεις της εποχής του, έτσι όπως αυτές εκτέθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο.

Πριν κλείσει αυτός ο πρόλογος, θα ήθελα, και από αυτή τη θέση, να ευχαριστήσω θερμά την επόπτρια αυτής της πτυχιακής εργασίας, τη διδάσκουσα Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας κυρία Νάσια Γιακωβάκη. Κατ' αρχάς, το θέμα που μου υπέδειξε, μου έδωσε την ευκαιρία να επεκτείνω τις επιστημονικές μου αναζητήσεις. Έπειτα, η συμβολή της ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση της εργασίας, καθώς οι καίριες παρατηρήσεις της με βοήθησαν να εμπλουτίσω τους προβληματισμούς μου και να βελτιώσω τον τρόπο με τον οποίο τους απέδωσα γραπτά. Πέρα όμως από τη γενναιόδωρη επιστημονική υποστήριξη, της χρωστώ ευγνωμοσύνη για την κατανόηση που έδειξε, καθώς η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε σε μια αντίζοη - σε προσωπικό επίπεδο - περίοδο.

Ευχαριστώ επίσης την επικουρική επόπτρια, αναπληρώτρια καθηγήτρια κυρία Ρίκα Μπενβενίστε, για την εμπιστοσύνη της και το διακριτικό της ενδιαφέρον.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης Μηλεών, όπου εργάστηκα για αρκετό διάστημα: την προϊσταμένη, κυρία Βαρβάρα Κουτέ, και τις τρεις αποσπασμένες καθηγήτριες μέσης εκπαίδευσης, ιδιαιτέρως δε την κυρία Χαρούλα Μιχαλακοπούλου.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ: ΑΝΑΔΥΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Ι. Η επιστημονική ταυτότητα του πεδίου

Παρά το γεγονός πως το φαινόμενο της εγγραμματοσύνης και της συγκέντρωσης της γνώσης σε γραπτά κείμενα αφορά και τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς πολιτισμούς, η έλευση και η ταχεία διάδοση της τυπογραφίας έθεσε με νέους όρους το πρόβλημα.¹ Η ίδια ως τεχνική εφεύρεση οικουμενικής σημασίας και ο φερόμενος ως πρωτοπόρος Γουτεμβέργιος αποτέλεσαν το αντικείμενο συγγραμμάτων σταθερά αυξανόμενων ήδη από τον 16^ο αιώνα. Ο 18^{ος} αιώνας όμως επεφύλαξε για το βιβλίο το ρόλο του κύριου φορέα των γνώσεων και κατά συνέπεια του κατεξοχήν μέσου για την επίτευξη του οράματος των απανταχού Διαφωτιστών, της προόδου της ανθρωπότητας. Στο εξής, το μέγεθος της εκδοτικής παραγωγής θα αποτελεί το βασικό πολιτισμικό δείκτη και, καθώς περνάμε από τον αιώνα των κοσμοπολίτικων Φώτων στην εποχή των πολιτικών και εθνικών Επαναστάσεων, η τυπογραφία και το έντυπο θα στρατευθούν στον αγώνα για διαφορετικού τύπου οράματα: έχει γίνει πλέον αντιληπτή από τις κοινότητες των μαχητικών διανοουμένων η αναντικατάστατη συμβολή τους στην αποκρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας μέσω της διαμόρφωσης και τη εμπέδωσης μιας κοινής γλώσσας και μιας κοινής λογοτεχνικής παράδοσης. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο συγγράφονται οι ιστορίες της εκάστοτε εθνικής τυπογραφίας και αρχίζουν να συγκροτούνται οι εθνικές βιβλιογραφίες κατά τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Όπως σημειώνει ο Frédéric Barbier,

« il s' agit, avec l' histoire du livre, d' une histoire qui est bien loin d' être neutre et transparente, dans laquelle les choix politiques et les

¹ Walter Ong, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*, μτφ. Κώστας Χατζηκυριάκου, επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Ηράκλειο 2001² (α' αγγλική έκδοση 1982). Βλ. κυρίως το κεφάλαιο 5, σ. 167-197.

définitions identitaires tiennent, et jusqu' à aujourd' hui, une place non négligeable.»²

Ωστόσο, όταν σήμερα μιλάμε για *Ιστορία του βιβλίου*, εννοούμε ένα σχετικά πρόσφατο πεδίο ερευνών, που αναδύθηκε μέσα από τη δύνη των νέων διεπιστημονικών προσεγγίσεων και οικονομικοκοινωνικών και πολιτισμικών ενδιαφερόντων της ιστοριογραφίας που ανέπτυξε ο κύκλος των Annales στη Γαλλία, και που σύντομα υιοθετήθηκε από τις ενδογενείς ιστοριογραφικές παραδόσεις των χωρών του Δυτικού Κόσμου. Το πεδίο αυτό ναι μεν χρωστάει πολλά στην προγενέστερη λόγια παράδοση, έχει όμως διαμορφώσει μια σαφή και ευδιάκριτη επιστημονική ταυτότητα, διατυπώνοντας νέα ερωτήματα, ανακαλύπτοντας πρωτότυπο πρωτογενές υλικό, εφαρμόζοντας σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκονται το έντυπο βιβλίο ως τεχνολογικό, εμπορικό, καταναλωτικό και πολιτισμικό αγαθό και οι ομάδες των ανθρώπων που εμπλέκονται στην παραγωγή και κατανάλωσή του. Παράλληλα, η μελέτη ιστορικών φαινομένων και κινημάτων που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της μακράς – πλέον της μισής χιλιετίας - ζωής του έντυπου πολιτισμού, όπως η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση, η Επιστημονική Επανάσταση και ο Διαφωτισμός, αποκόμισε πολλά οφέλη και ανανεώθηκε ριζικά από τα αποτελέσματα των ερευνών στο πεδίο της Ιστορίας του Βιβλίου, καθώς οι τομές του με το εκάστοτε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο αποδείχθηκαν ελκυστικά ιστορικά ζητήματα για πολλούς ερευνητές.³

Ο Robert Darnton, επιχειρώντας να απαντήσει στο ερώτημα τι είναι η Ιστορία του Βιβλίου, κάνει λόγο για «κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της

² Frédéric Barbier, «écrire *L'apparition du livre*», επίλογος στο Lucien Febvre και H.-J. Martin, *L'apparition du livre*, σειρά *Bibliothèque de l'évolution de l'humanité*, Παρίσι 1999 [α' εκδ. 1958 στην ίδια σειρά], σ. 542. και γενικότερα στις σ. 537-542 μια σύντομη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επισκόπηση της προϊστορίας του πεδίου.

³ Όσον αφορά τη συνεισφορά του εντύπου στην διαμόρφωση της Νεότερου Κόσμου και τη σχέση του με την Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και την Επιστημονική Επανάσταση, βιβλίο αναφοράς εξακολουθεί να αποτελεί η μελέτη της Elisabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2 τ., Καίμπριτζ 1979.

επικοινωνίας μέσω του εντύπου», εφόσον «στόχος της είναι να κατανοήσει πώς μεταδίδονταν οι ιδέες δια μέσου του εντύπου και πώς η υποβολή στον τυπωμένο λόγο επηρέασε τη σκέψη και τη συμπεριφορά της ανθρωπότητας κατά τη διάρκεια των τελευταίων πέντε εκατονταετιών». ⁴ Προσπαθεί μάλιστα να συνθέσει και να περιγράψει ένα μοντέλο ιστορικής ανάλυσης του κόσμου του βιβλίου αποδίδοντας με ένα σχεδιάγραμμα αυτό που αποκαλεί «επικοινωνιακό κύκλωμα». ⁵ Μ' άλλα λόγια, κάθε βιβλίο διαγράφει έναν κύκλο ζωής που εκκινά από τον συγγραφέα, περνά από τον εκδότη, τον τυπογράφο και τους προμηθευτές του (χαρτί, μελάνι, κινητά στοιχεία), το μεταφορέα, το βιβλιοπώλη, και καταλήγει στον αναγνώστη, ο οποίος κλείνει τον κύκλο επανατροφοδοτώντας τον, καθώς ταυτόχρονα υφίσταται την αλλά και επιδρά στη σκέψη του συγγραφέα. Ωστόσο, ούτε το επικοινωνιακό αυτό κύκλωμα είναι αυτόνομο, καθώς αλληλεπιδρά με τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες, τους πολιτικούς και νομικούς περιορισμούς και τις πνευματικές τάσεις, ούτε και η κάθε φάση του κυκλώματος αποκτά νόημα, εάν ο ιστορικός δε διαθέτει μια ολιστική άποψη, επισημαίνει ο Darnton, αναφερόμενος στους κινδύνους της εξειδίκευσης, τόσο της γνωστικής, όσο και της εθνογλωσσικής. Αντ' αυτού, προτείνει μια διεθνή σε κλίμακα και διεπιστημονική σε μέθοδο ιστορία του βιβλίου. ⁶

II. Πίσω από την επιστημονική ταυτότητα: το ιστοριογραφικό δρομολόγιο

Αν και η νέα οπτική που διαμόρφωσε το πεδίο της ιστορίας του βιβλίου μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, έχει ταυτιστεί με την ομάδα των Annales, η μελέτη-θεμέλιο που επέβαλε το βιβλίο ως αντικείμενο της σύγχρονης ιστοριογραφίας, οφείλεται κατ' αρχάς στο όραμα ενός κοντινού τους προγόνου, του Henri Berr (1863-1954). ⁷ Ο Berr, που στα 1900 έχει ιδρύσει το περιοδικό *Revue de synthèse historique*, για να προωθήσει τη διεπιστημονικότητα στην

⁴ Robert Darnton, «What Is The History of Books?», στο *The Kiss of Lamourette. Reflections on Cultural History*, Λονδίνο – Βοστώνη 1990, σ. 107 (α' δημοσίευση στο περιοδικό *Daedalus*, καλοκαίρι 1982).

⁵ ό.π., σ. 111-113.

⁶ ό.π. σ. 135.

⁷ Όλο το ιστορικό της συγγραφής του τόμου αυτού περιλαμβάνεται στον επίλογο του Frédéric Barbier, που συμπληρώνει τη νεότερη έκδοσή του. Βλ. Frédéric Barbier, ό.π., σ. 537-588.

προσέγγιση των ιστορικών φαινομένων και τον διάλογο μεταξύ φιλοσοφίας (διάβαζε ιστορία των ιδεών) και ιστορίας, με τελικό στόχο την ανάδειξη της «κοινωνικής ψυχολογίας» ως βασικού αντικειμένου των ανθρωπιστικών σπουδών. Μέσα στα πλαίσια της ίδιας οπτικής, στα 1912 ανακοινώνει ένα εκδοτικό εγχείρημα 100 τόμων με τίτλο *Évolution de l'humanité*. Η σειρά *Εξέλιξη της ανθρωπότητας* δομείται σε τέσσερις μεγάλες περιόδους, κάθε μία από τις οποίες προσεγγίζεται μέσω μονογραφιών, που πραγματεύονται ιστορικά φαινόμενα καθοριστικά της συγκεκριμένης περιόδου. Ο τόμος 51, που κλείνει τη μεσαιωνική περίοδο και εισάγει στη νεώτερη εποχή, προβλέπεται να αφιερωθεί στο έντυπο βιβλίο. Τη συγγραφή του ο εμπνευστής της σειράς την εμπιστεύεται στον Augustin Renaudet ήδη από το 1914, με την προϋπόθεση ότι το τελικό αποτέλεσμα δεν θα είναι άλλη μια λόγια ιστορία των αρχών της τυπογραφίας αλλά μια μελέτη των πνευματικών και ηθικών επιπτώσεων, του αντίκτυπου αυτής της καινοτομίας. Όμως τα χρόνια περνούν, μεσολαβεί ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος και εν τέλει, στα 1929, ο Renaudet παραιτείται του εγχειρήματος, παραχωρώντας τη συγγραφή του σχετικού τόμου στον Lucien Febvre, τον διευθυντή του περιοδικού *Annales*, που ιδρύεται την ίδια χρονιά.

Ο Lucien Febvre είναι συνεργάτης του Henri Berr ήδη από τα 1905. Συνεργάζεται στενά με το *Revue de synthèse historique* και συμμετέχει άμεσα στη διεύθυνση της σειράς *Évolution de l'humanité* επιλέγοντας ο ίδιος τους συγγραφείς των τόμων και αναλαμβάνοντας να συντάξει ο ίδιος μερικούς. Μάλιστα στα 1931, χρονιά που ανακοινώνει επίσημα στον Berr την απόφασή του να ασχοληθεί ο ίδιος προσωπικά με τον τόμο για το βιβλίο, αναλαμβάνει ως συνδιευθυντής και το *Revue de synthèse historique*.

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν ο ιδρυτής και εν γένει η πρώτη γενιά των *Annales* θα αναδιατυπώσουν και θα αναπτύξουν τους προβληματισμούς του Berr: θα εισηγηθούν την ιστορία-πρόβλημα, θα προσεγγίσουν το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων αντιδρώντας στην ιστορία των πολιτικών συμβάντων, θα υποστηρίξουν έμπρακτα τη συνεργασία των γνωστικών κλάδων, τέλος – κάτι που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα – θα δώσουν νέα πνοή στη διανοητική ιστορία εγκαταλείποντας την ιστορία των ιδεών για μια ιστορία των (συλλογικών) νοοτροπιών πάντοτε αρθρωμένων στο οικονομικό και κοινωνικό τους υπόβαθρο.

Οι τάσεις της νέας ιστορίας που εισηγήθηκε η πρώτη γενιά των Annales είναι εμφανείς στον τόμο με τίτλο *L'apparition du livre* που εν τέλει άρχισε να συγγράφεται στα 1953 όχι από τον Lucien Febvre, αλλά από τον νεαρό συνεργάτη του Henri-Jean Martin, πάνω σε ένα πλάνο δουλεμένο και επιβεβλημένο από τον πρώτο. Ο τόμος θα εκδοθεί στα 1958, τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο του Bert και δύο μετά τον θάνατο του Febvre. Τα οκτώ κεφάλαιά του προσεγγίζουν το έντυπο βιβλίο κατά τη διάρκεια του αιώνα στον οποίο επέβαλε την παρουσία του με τρόπο σφαιρικό, καθώς πραγματεύονται διαδοχικά την εμφάνιση και ανάπτυξη της βιομηχανίας του χαρτιού, τις τεχνικές καινοτομίες της τυπογραφίας, τη μορφή του βιβλίου από τους τυπογραφικούς χαρακτήρες ως την εικονογράφηση, το βιβλίο ως επιχειρηματική επένδυση, τους επαγγελματίες του βιβλίου από τους καλφάδες των τυπογραφείων ως τους συγγραφείς, τη γεωγραφική του εξάπλωση, την εμπορεία του βιβλίου. Τέλος το όγδοο κεφάλαιο – δυσανάλογα εκτενέστερο από τα υπόλοιπα – με τίτλο «*le livre, ce ferment*» (: μαγιά, προζύμι), επιχειρεί να αναδείξει τον καταλυτικό ρόλο της τυπογραφίας σε ιστορικά φαινόμενα που σφράγισαν την πρώιμη νεωτερικότητα: τον ουμανισμό, τη μεταρρύθμιση, την καθιέρωση των ομιλούμενων γλωσσών.

Οι πρώτες βιβλιοκριτικές επισημαίνουν τον καινοτόμο χαρακτήρα αυτής της μελέτης, καθώς εγκαινιάζει αφενός μια οικονομικοκοινωνική ιστορία του βιβλίου και αφετέρου μια πολιτισμική προβληματική που αναδεικνύει το ρόλο του βιβλίου στη διάχυση των ιδεών.⁸ Στο εξής το βιβλίο θα καταλαμβάνει μια θέση στο διδακτικό πρόγραμμα του 6^{ου} τμήματος της E.P.H.E., ενώ δρομολογούνται ερευνητικά προγράμματα που επικεντρώνονται στους μεταγενέστερους αιώνες.

Λίγα χρόνια αργότερα οι μελέτες που αφορούν την ιστορία του βιβλίου αρχίζουν να αυξάνονται κατακόρυφα στον κύκλο των Annales αλλά και στη περιφέρειά του. Συγκεκριμένοι παράγοντες που σχετίζονται με τις κατευθύνσεις της λεγόμενης τρίτης γενιάς συμβάλλουν στο γεγονός αυτό.⁹ Είναι πρώτα απ' όλα η στροφή του ενδιαφέροντος προς τις νοοτροπίες και γενικότερα την

⁸ Barbier, ό.π., σ. 570-572.

⁹ Ως προς τις γενιές και τις τάσεις τους ακολουθώ τον Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-1989*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 1990.

πολιτισμική ιστορία, ενδιαφέρον που είχε ατονήσει κατά τη μπρωντελική περίοδο. Είναι έπειτα η πεποίθηση, που διατυπώνεται εν είδει μανιφέστου από τον Pierre Chaunu, πως τα αριθμητικά δεδομένα, η στατιστική, οι σειρές - όλα όσα οι ιστορικοί συμπεριλαμβάνουν στον όρο ποσοτική ιστορία - μπορούν να χρησιμοποιηθούν επιτυχώς και στο «τρίτο επίπεδο», το πολιτισμικό, όπως ακριβώς χρησιμοποιήθηκαν στο οικονομικό και το κοινωνικό τις προηγούμενες δεκαετίες.¹⁰

Έτσι, στη δεκαετία που ακολουθεί το *L'apparition du livre*, ο H.-J. Martin θα επικεντρωθεί στο γαλλικό βιβλίο του 17^{ου} αιώνα συνεχίζοντας στην ουσία τη δουλειά που είχε ξεκινήσει με το πρώτο του βιβλίο¹¹, ενώ το 6^ο τμήμα της E.P.H.E., που σημειωτέον είχε ιδρύσει και οργανώσει προσεκτικά ο ίδιος ο Febvre στα 1947,¹² θα δημοσιεύσει σε δύο τόμους (1965 και 1970) με το γενικό τίτλο *Livre et société* τα αποτελέσματα συλλογικής έρευνας που αφορούν την κοινωνική ιστορία του βιβλίου στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα.¹³ Η έκδοση αυτή είχε έναν τέτοιο αντίκτυπο στην εφ' εξής προσέγγιση του αιώνα των Φώτων, ώστε επιβάλλεται μια πιο εκτενής αναφορά.

Κατά τον Robert Darnton η ομάδα των γάλλων ερευνητών κατόρθωσε να συμβιβάσει με τον καλύτερο τρόπο τη βαθιά ριζωμένη στη ιστορία των φιλοσοφικών ιδεών διανοητική ιστορία, με την κοινωνική, πραγματώνοντας τον όρο που ναι μεν εισηγήθηκε ο Peter Gay, αλλά δεν κατόρθωσε να κάνει πράξη στη δίτομη μελέτη του *The Enlightenment: An Interpretation*: τον όρο Κοινωνική ιστορία των Ιδεών.¹⁴ Ο Gay παρέμεινε προσκολλημένος στη

¹⁰ Pierre Chaunu, «Un nouveau champ pour l'histoire sérielle: le quantitatif au 3e niveau», στου ιδίου *Histoire quantitative, histoire sérielle*, Παρίσι 1978 (α' δημ. 1973).

¹¹ H.-J. Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris du XVIIe siècle*, 2 τ., Γενεύη 1969.

¹² Για τη σχέση των Annales με το 6^ο τμήμα της E.P.H.E., βλέπε Bernard Lepetit, «Les Annales. Portrait de groupe avec revue», στο συλλογικό τόμο *Une école pour les sciences sociales. De la VI^eème Section à l'école des hautes études en sciences sociales*, επιμ. Jacques Revel και Nathan Wachtel, Παρίσι 1996, σ. 73-92.

¹³ *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, επιμ. Fr. Furet, 2 τ., Παρίσι και Χάγη 1965-1970.

¹⁴ Robert Darnton, «The social history of ideas» στο *The Kiss of Lamourette*, ό.π., σ. 219-252 (α' δημ. 1971), όπου παρουσιάζονται αναλυτικά και σε αντιπαράβολή η μελέτη του Gay και αυτή του 6^{ου} τμήματος της E.P.H.E. Η μελέτη του Gay κυκλοφόρησε και αυτή σε δύο τόμους

διανοητική ιστορία, ασχολούμενος αποκλειστικά με τις εμπειρίες και τις ιδέες των philosophes και επιχειρώντας να τις ερμηνεύσει κατασκευάζοντας αφηρημένα διανοητικά σχήματα, τη στιγμή που οι γάλλοι ερευνητές σκύβοντας σε αρχεία ανακάλυπταν νέες πηγές και εφαρμόζαν νέες μεθόδους προκειμένου να απαντήσουν σε απλά αλλά σημαντικά ερωτήματα του τύπου «ποιος διαβάζει και τι». Έτσι, αποφεύγοντας συστηματικά τις γενικεύσεις, κατόρθωσαν να αποκαλύψουν «the general contours of literary culture as it was experienced by the great mass of eighteenth century Frenchmen rather than as it appears in a few, posthumously selected classics. And they relate that literary experience to specific social groups – the obscure millions who participated in popular culture, the more elevated reading public of provinces, the provincial elite, and the Parisian avant-garde.»¹⁵ Θα έλεγε κανείς πως πέτυχαν να ανασυνθέσουν μια ενδεικτική βιβλιοθήκη για κάθε κοινωνική ομάδα, εντοπίζοντας μέσα από κάθε είδους πηγές - μεταξύ των σημαντικότερων και οι κατάλογοι βιβλιοθηκών – τις αναγνωστικές τους προτιμήσεις.

Η αλήθεια είναι όμως πως στη Γαλλία τη στροφή από την ανιστορική, αισθητική προσέγγιση των «μεγάλων» έργων του Διαφωτισμού προς την ανάδειξη της συνολικής εγγράμματης κουλτούρας της κοινωνίας, την είχαν υποδείξει οι λογοτεχνικές σπουδές με επικεφαλής τον Daniel Mornet, μαθητή του πρωτοπόρου στην ιστορική και συγκριτική προσέγγιση της λογοτεχνίας Gustave Lanson (1857-1934), ήδη από τα 1910. Με βασική πηγή 500 απογραφές ιδιωτικών βιβλιοθηκών του 18^{ου} αιώνα και με όπλο τις ποσοτικές μεθόδους, ο Mornet επιχειρεί να αντιληφθεί τη διάχυση των ιδεών μέσω της ανάγνωσης και ανακαλύπτει πως πολλά από τα βιβλία που θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά του Διαφωτισμού και χαρακτηρίστηκαν «μεγάλα» από τους μεταγενέστερους είχαν ελάχιστη παρουσία στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες που εξετάστηκαν.¹⁶ Τα συμπεράσματα αυτά έκαναν φανερό πως η απάντηση στο ερώτημα τι διαβάζουν οι εγγράμματες κοινωνικές ομάδες, παύει να είναι αυτονόητη, και αποκτά νέο, ιστορικό, ενδιαφέρον, καθώς θέτει εν αμφιβόλω τη

και περίπου την ίδια εποχή: τ. 1: *The rise of modern paganism*, Νέα Υόρκη 1966 και τ. 2: *The science of freedom*, Νέα Υόρκη 1969.

¹⁵ ό.π., σ. 251.

¹⁶ Daniel Mornet, «Les enseignements des bibliothèques privées au XVIIIème siècle», *Revue d'histoire littéraire de la France*, 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1910, σ. 449-492.

διανοητική πρωτοκαθεδρία των philosophes και επαναφέρει στο προσκήνιο το κυρίαρχο ερώτημα της σχέσης του Διαφωτισμού με τη Γαλλική Επανάσταση, θέμα που αργότερα ο Mornet ανέπτυξε περαιτέρω σε μια μελέτη για τις διανοητικές της ρίζες.¹⁷

Έτσι, η παράδοση της γαλλικής ιστοριογραφίας, ανέκαθεν πιο ανοιχτή στην κοινωνική ιστορία,¹⁸ και ιδίως αυτή των Annales, υιοθέτησε ανεπιφύλαχτα το βιβλίο ως ερευνητικό αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, πράγμα που αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνεται στην τρίτομη ιστοριογραφική παρακαταθήκη των Annales, *Το έργο της ιστορίας*, που κυκλοφόρησε στα μέσα της δεκαετίας του '70.¹⁹ Το βιβλίο καταχωρείται ως νέο αντικείμενο, αν και οι συγγραφείς του αντίστοιχου άρθρου, Roger Chartier και Daniel Roche, τόσο με τον τίτλο («Το βιβλίο. Μια διαφορετική προοπτική»), όσο και με την εναρκτήρια φράση τους, παραδέχονται πως η καινοτομία της νέας ιστοριογραφίας δεν έγκειται στην ανακάλυψή του, αλλά στη μέθοδο και στην προβληματική με τις οποίες πλέον προσεγγίζεται.²⁰ Οι πρώτες παράγραφοι του άρθρου, που θα μπορούσαν να εκληφθούν και ως μανιφέστο της νέου τύπου ιστορίας του βιβλίου, τονίζουν τη σημασία της υιοθέτησης της ποσοτικής μεθόδου (δάνειο από την οικονομική ανάλυση) στην αντιμετώπιση του βιβλίου ως εμπορικού αγαθού αλλά και ως πολιτισμικού σημείου που μεταφέρει με τη μορφή και το περιεχόμενό του ένα νόημα. Παράλληλα αποσαφηνίζει τις διαφορές της νέας προσέγγισης από την ιστορία της λογοτεχνίας, «που έχει στραμμένη την προσοχή της στα μεγάλα έργα και έτσι έχει οδηγηθεί να εξετάζει το βιβλίο σαν φορέα της αισθητικής ή της διανοητικής καινοτομίας», ενώ η πρώτη διέπεται από «την προμηθεϊκή, ίσως, φιλοδοξία, να συλλάβει τι γράφει και τι διαβάζει μια ολόκληρη κοινωνία..» Με τον τρόπο αυτό ο σύγχρονος ιστορικός μπορεί να συλλάβει, «χωρίς ιεραρχήσεις και

¹⁷ Daniel Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1787)*, Παρίσι 1933.

¹⁸ Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα 1999, σ. 53.

¹⁹ Jacques Le Goff και Pierre Nora (επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, 3 τ., Αθήνα 1988 (α' γαλλική έκδοση 1974).

²⁰ Roger Chartier και Daniel Roche, «Το βιβλίο. Μια διαφορετική προοπτική», στο Jacques Le Goff και Pierre Nora, ό.π., τ. 3, σ. 165-191.

αποκλεισμούς, όλους τους τύπους λόγου που μια ορισμένη εποχή παίρνουν τη μορφή βιβλίου.»²¹ Από την άλλη αναγνωρίζονται οι συμβολές της σημασιολογίας και της κοινωνιολογίας της παιδείας στη διεύρυνση της έννοιας του λογοτεχνικού αντικειμένου, καθώς και της υλικής και νέας βιβλιογραφίας, που απεξαρτήθηκαν από το περιεχόμενο αναδεικνύοντας τις λεπτομέρειες της μορφής του βιβλίου ως πηγές πληροφορίας. Τέλος, εντάσσοντας το βιβλίο στα *par excellence* ενδιαφέροντα του ιστορικού των συλλογικών νοοτροπιών και επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στους αιώνες κατάκτησης του βιβλίου (17^{ος} – 18^{ος}), το άρθρο επιδιώκει να επιβάλλει το βιβλίο και την ανάγνωσή του ως έναν από τους βασικούς διαύλους επικοινωνίας του ιστορικού με την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας.

Την ίδια εποχή το γνωστικό αυτό πεδίο που αποκρυσταλλώθηκε στη Γαλλία, αρχίζει να αποκτά παγκόσμια εμβέλεια, καθώς προκαλεί το ενδιαφέρον αλλοεθνών ιστοριογραφικών παραδόσεων. Η διεθνοποίηση της συζήτησης περί βιβλίου είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση του πεδίου, των μεθόδων του, ακόμη και των σχετικών εκδοτικών εγχειρημάτων,²² έτσι όπως αυτά διαμορφώθηκαν από τα *Annales*, από αρκετές εθνικές ιστοριογραφίες, σήμανε όμως ταυτόχρονα το τέλος της γαλλικής πρωτοκαθεδρίας στο πεδίο, καθώς η τελευταία άρχισε να δέχεται γόνιμες κριτικές και να μπολιάζεται από διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις.

Ο χαρακτηρισμός συνοδοιπόρος δικαιωματικά ανήκει στον Robert Darnton. Ο αμερικανός ιστορικός, που στις αρχές της δεκαετίας του '70 έσπευσε να προβάλει ως παράδειγμα προς μίμηση στην προσέγγιση του 18^{ου} αιώνα το *Livre et société* αντιπαραθέτοντάς το στην ανάλυση του Gay, στα τέλη της ίδιας δεκαετίας δημοσιεύει μια μονογραφία που αφορά την έκδοση-σύμβολο του Διαφωτισμού, την 36άτομη *Encyclopédie* των Diderot-D'Alembert, βασιζόμενος στα αρχεία του τυπογραφείου που την εξέδωσε, της *Société Typographique de Neuchâtel*. Ο Darnton αντιμετωπίζει αυτό το κολοσσιαίο για την εποχή του εκδοτικό εγχείρημα από άποψη επιχειρηματική και εμπορική, προσφέροντας μια case study που συμβάλλει στην κατανόηση

²¹ ό.π., σ. 165-166.

²² Όπως λ.χ. *Histoire de l'édition française*, επιμ. Roger Chartier και H-J. Martin, 4 τ., Παρίσι 1983-1986 (β' έκδοση 1989-1991) ή *Histoire des bibliothèques françaises*, 4 τ., Παρίσι 1988-1992.

των υλικών συνθηκών και των τρόπων κυκλοφορίας της εκδοτικής παραγωγής στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.²³

Οι case studies και οι μονογραφίες που δημοσιεύτηκαν προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 ήταν ένας τρόπος για να ξεπεράσουν οι ιστορικοί του βιβλίου τα μειονεκτήματα της ποσοτικής μεθόδου, που όλο και πιο συχνά κατηγορούνταν ως ισοπεδωτική, και ταυτόχρονα να επιχειρήσουν να απαντήσουν στα ερωτήματα που ακριβώς χάρη στην ποσοτική μέθοδο κατόρθωσαν να θέσουν οι προγενέστερες μελέτες. Ο Carlo Ginzburg ήταν ανάμεσα σ' αυτούς που επιτέθηκαν στην ποσοτική μέθοδο επικεντρώνοντας τα βέλη του στους ιστορικούς που τη χρησιμοποίησαν για να προσεγγίσουν με βάση τη λαϊκή λογοτεχνία το πρόβλημα της σχέσης λαϊκής και λόγιας κουλτούρας. Η απάντηση της ιταλικής μικροϊστορίας στις σχετικές μελέτες των Mandrou και Bollème, που ανήκαν στον κύκλο ερευνητών του *Livre et Société*, βασίστηκε στα αρχεία τη Ιεράς Εξέτασης του Φρίουλι. Ο μυλωνάς Μενόκκιο που στα τέλη του 16^{ου} αιώνα κατηγορείται ως ασεβής και αιρετικός, προσφέρει στην απολογία του πληροφορίες για 11 βιβλία που διαμόρφωσαν την κοσμοθεωρία του. Η σύγκριση των πρωτότυπων κειμένων με τις ιδιάζουσες, αυθαίρετες, αναγνώσεις τους από τον Μενόκκιο οδήγησε τον ιταλό ιστορικό στην υπονόμηση της προβληματικής των επιδράσεων, γεγονός που αποτέλεσε τον προάγγελο της στροφής του ενδιαφέροντος από την ιστορία του βιβλίου στην ιστορία της ανάγνωσης κατά τη δεκαετία του '80.

Η δεκαετία αυτή ανατάραξε τα θεμέλια των κοινωνικών επιστημών, γεγονός που ανάγκασε και την ιστοριογραφία, που για δεκαετίες ήταν προσδεδεμένη στο άρμα τους, να αναδιατυπώσει τις αρχές και τα αντικείμενά της. Η επιστροφή στη φιλοσοφία του υποκειμένου υπονόμωσε την αρχή του κοινωνικού προκαθορισμού, ενώ η πολιτική σφαίρα αναγνωρίστηκε ως ο κυρίαρχος παράγων στην οργάνωση των κοινωνιών.²⁴ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, και στο ερευνητικό πεδίο της ιστορίας του βιβλίου παρατηρήθηκαν σημαντικές ανακατατάξεις.

²³ R. Darnton, *The business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775-1800*, Κάιμπριτζ-Λονδίνο 1979.

²⁴ Βλ. Roger Chartier, «ο κόσμος ως αναπαράσταση», μτφ. Κώστας Γαγανάκης, *Ο Πολίτης* 114, σ. 33-43 (α' δημοσίευση *Annales ESC*, 6, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1989, σ. 1505-1520).

Ο Roger Chartier, που τρία χρόνια μετά την επισκόπηση του πεδίου στο *Έργο της Ιστορίας* είχε επανέλθει μαζί με τον συνεργάτη του Daniel Roche με μια νέα, προκειμένου να απαντήσει και στις κριτικές των ποσοτικών προσεγγίσεων,²⁵ στη δεκαετία του '80 πρωτοστατεί στην ανανέωση του πεδίου αναγνωρίζοντας πως οι μετρήσεις αδυνατούν να δώσουν απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα της χρήσης, των μορφών οικειοποίησης και ανάγνωσης του έντυπου υλικού. Προτείνει την αντικατάσταση της ιστορίας του βιβλίου από την ιστορία της ανάγνωσης ως πολιτισμικής πρακτικής, δημιουργικής, εφευρετικής και παραγωγικής, με βασικές του αρχές την πρωτοκαθεδρία του πολιτισμικού επιπέδου επί του οικονομικοκοινωνικού και την αμφισβήτηση των κατηγοριοποιήσεων λαϊκό-λόγιο, παραγωγή-κατανάλωση, πραγματικότητα-αναπαράσταση.²⁶

Παράλληλα, κυρίως κατά τη δεκαετία του '90, το έντονο ενδιαφέρον για την πολιτική και τη νεωτερικότητα είχε ως αποτέλεσμα να αναδειχθεί η σχέση βιβλίου και πολιτικής επανάστασης και να αναγνωρισθεί η καταλυτική του συμβολή στη διαμόρφωση εθνικών ταυτοτήτων και εθνικών κρατών. Ο Roger Chartier – και πάλι – διατυπώνει με νέους όρους τα ερωτήματα του Daniel Mornet, επιχειρώντας μέσα από τις αρχές της πολιτισμικής ιστορίας να ερευνήσει τις ρίζες της Γαλλικής Επανάστασης, μεταξύ των οποίων το έντυπο και οι αναγνώσεις του τον αιώνα των Φώτων.²⁷ Ο αμερικανός συνοδοιπόρος του Robert Darnton επικεντρώθηκε στην παράνομη, λιμπερτίνικη - υψηλής αναγνωσιμότητας στην εποχή της, αλλά υποτιμημένη στους αιώνες που ακολούθησαν – λογοτεχνία τονίζοντας το ρόλο της στη διαμόρφωση της πολιτικής κουλτούρας στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης.²⁸ Τέλος, ο Frédéric Barbier, μαθητής και διάδοχος του H.-J. Martin, υποστήριξε τη θεμελίωση του γερμανικού έθνους-κράτους σε ένα προϋπάρχον αναγνωστικό

²⁵ Roger Chartier και Daniel Roche, «L'Histoire quantitative du livre», *Revue française d'histoire du livre*, τ. 16 (1977), σ. 477-501.

²⁶ Βλέπε κυρίως Roger Chartier, «Du livre au lire», στο συλλογικό τόμο σε επιμέλεια του ιδίου *Pratiques de la lecture*, Παρίσι 1985, σ. 81-114.

²⁷ Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Παρίσι 1990 (ανατύπωση με επίλογο, Παρίσι 2000).

²⁸ Robert Darnton, *The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France*, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1996.

κοινό επισημαίνοντας την ισχυρή παρέμβαση του εντύπου στην διαμόρφωση μιας εθνικής ιστορικό-πολιτισμικής ταυτότητας, που αποτέλεσε προϋπόθεση της πολιτικής ενοποίησης.²⁹ Στα τέλη της δεκαετίας του '90 μάλιστα τον απασχόλησε και η αντίστοιχη ελληνική περίπτωση με άξονα τη σκέψη του Αδαμάντιου Κοραή,³⁰ με αποτέλεσμα η ιστορία του ελληνικού εντύπου να αποκτήσει ένα οικείο κεφάλαιο στο πολύ πρόσφατο εγχειρίδιο του για την ιστορία του βιβλίου από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή της παγκοσμιοποίησης.³¹

III. Οι ελληνικές έρευνες

Το παραπάνω γεγονός αποδεικνύει αφενός το ενδιαφέρον που δύναται να αποκτήσει η ελληνική περίπτωση τοποθετούμενη στο ευρωπαϊκό της πλαίσιο, αφετέρου την πρόοδο της σχετικής ελληνικής έρευνας, που, όπως επισημαίνει η Λουκία Δρούλια, κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες «προσπάθησε με κάθε τρόπο να συγκροτήσει και να τακτοποιήσει τις πηγές της, απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε περαιτέρω επεξεργασία. Να αποκτήσει δηλαδή την τεκμηρίωση που θα της έδινε τη δυνατότητα να μελετήσει το βιβλίο σε όλες του τις εκφάνσεις. Να κάνει ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις, στατιστικές μετρήσεις, να κατασκευάσει σειραϊκές πηγές.»³² Η διαπίστωση αυτή της Δρούλια προέρχεται από μια επισκόπηση των ελληνικών ερευνών για το ελληνικό βιβλίο από το 1965 μέχρι το 2000. Την πολύτιμη αυτή επισκόπηση θα χρησιμοποιήσουμε ως ένα βαθμό στη συνέχεια, προκειμένου να προσεγγίσουμε εν συντομία το ελληνικό πεδίο έρευνας κατά το δυνατόν

²⁹ Frédéric Barbier, *L'empire du livre : le livre imprimé et la construction de l'Allemagne contemporaine (1815-1914)*, Παρίσι 1995.

³⁰ Fr. Barbier, «Le voyage pittoresque de la Grèce, par le comte de Choiseul-Gouffier» στον τόμο *Hellénisme et hippocratismes dans l'Europe méditerranéenne : autour de D. Coraï*, Μονπελιέ 2000, σ. 223-264.

³¹ Τουλάχιστον αυτό ισχύει για την ελληνική μετάφραση, για τις ανάγκες της οποίας, όπως δηλώνεται στην έκδοση, ο συγγραφέας επεξεργάστηκε και εμπλούτισε το κείμενο. Δεν κατόρθωσα να κάνω αντιπαραβολή του ελληνικού με το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο. Βλ. Frédéric Barbier, *Ιστορία του βιβλίου*, μτφ. Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα 2001 (α' γαλλική έκδοση Παρίσι 2000).

³² Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Αθήνα 2001, σ. 25.

συγκριτικά με τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, σε μια απόπειρα να αντιληφθούμε το αν και σε ποιο βαθμό αντέδρασε η ελληνική ιστοριογραφία στα ερεθίσματα του γαλλικού ιστοριογραφικού παραδείγματος.

Οι ρίζες του πεδίου στον ελληνικό χώρο βρίσκονται στις βιβλιογραφικές προσπάθειες που εμφανίστηκαν ήδη από τον 18^ο αιώνα και στόχευαν στην προβολή της νεοελληνικής πνευματικής παραγωγής. Οι σχέσεις αυτών των πονημάτων της νέας ελληνικής λογοσύνης με τους γενικότερους στόχους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και με το εθνικό υπαρξιακό πρόβλημα των νεότερων Ελλήνων είναι περισσότερο από εμφανής.³³ Οι απόπειρες, συνήθως επιστημονικά ανεπιτυχείς, συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ώσπου ο γάλλος νεοελληνιστής mile Legrand έφερε εις πέρας ένα έργο πολύτομο και εξαιρετικά πολύτιμο, τη βιβλιογράφιση της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής από τον 15^ο αιώνα έως και το 1790, ο πρώτος τόμος του οποίου κυκλοφόρησε στα 1894.³⁴ Κατά καιρούς, και με βάση τις αρχές του Legrand, έλληνες βιβλιογράφοι θα αναλάβουν να ολοκληρώσουν το έργο του, μια προσπάθεια που ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να απασχολεί τη νεοελληνική επιστήμη.³⁵

Η δεκαετία του '60 φαίνεται να υπήρξε το ίδιο κρίσιμη για το ερευνητικό πεδίο της ιστορίας του ελληνικού βιβλίου, όσο και για του γαλλικού. Η πρωτοβουλία ανήκει στο Κ.Θ. Δημαρά, που εντάσσει τις έρευνες για το ελληνικό βιβλίο στις προτεραιότητες του νεοϊδρυμένου Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ), ενώ ήδη στην *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (1948) και στις εργασίες του για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, πεδίο που ο ίδιος διαμορφώνει και επιβάλλει στην ελληνική ιστοριογραφία, διαπιστώνει την αναγκαιότητα των ποσοτικών προσεγγίσεων της βιβλιοπαραγωγής.³⁶ Μάλιστα την ίδια εποχή θα ιδρύσει ένα επιστημονικό σωματείο αφιερωμένο αποκλειστικά στη μελέτη του ιστορικού αυτού φαινομένου, τον Όμιλο Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού (ΟΜΕΔ), το περιοδικό του οποίου (*Ο Ερανιστής*, 1963) φιλοξενεί συχνά έρευνες που αφορούν το χώρο του βιβλίου.

³³ ό.π., σ. 11.

³⁴ ό.π., σ. 15.

³⁵ ό.π., σ. 16.

³⁶ ό.π., σ. 35.

Θα μπορούσαμε ίσως να θεωρήσουμε τον Κ.Θ. Δημαρά ως το ελληνικό αντίστοιχο του Daniel Mornet, και αυτό για αρκετούς λόγους: πρώτον το επιστημονικό τους υπόβαθρο είναι κοινό, καθώς προέρχονται από το χώρο της ιστορίας της λογοτεχνίας, δεύτερον το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους ενταγμένο την Ιστορία των Ιδεών αφορά τον Διαφωτισμό, τον οποίον προσεγγίζουν μέσω του βιβλίου και τρίτον αποδέχονται την αναγκαιότητα των μετρήσεων. Να γνώριζε άραγε ο Δημαράς τον Mornet και το έργο του; Φαίνεται πως ναι. Η επαφή του με τη γαλλική παιδεία και ιστορική θεωρητική σκέψη επισημαίνεται τόσο από τον Άλκη Αγγέλου,³⁷ όσο και από το Mario Vitti,³⁸ ενώ η Άννα Ταμπάκη χρεώνει την «απομάκρυνσή του από την αισθητική αποτίμηση και το μπόλιασμά του από τις μεθόδους της συγκριτικής γραμματολογίας» στην επιρροή των συνθέσεων του Daniel Mornet και στη γαλλική σχολή ιστορίας της λογοτεχνίας που επέβαλε ο Gustave Lanson.³⁹

Το πέρασμα από την ιστορία των ιδεών τύπου Δημαρά - Mornet στην ιστορία των συλλογικών νοοτροπιών - πυρήνα της κοινωνικής προσέγγισης των Annales, σηματοδοτούν οι εργασίες του Φίλιππου Ηλιού για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, που βασίστηκαν στις ποσοτικές αναλύσεις καταλόγων συνδρομητών δημοσιευμένων σε βιβλία που εκδόθηκαν με το συνδρομητικό σύστημα και που τον απασχόλησαν για τέσσερις περίπου δεκαετίες.⁴⁰ Στον ίδιο ερευνητή χρωστούμε και την αρτιότερη ελληνική βιβλιογραφία, που αφορά το κρίσιμο για την ελληνική βιβλιοπαραγωγή διάστημα 1801-1818. Η εργασία του Ηλιού ξεπερνά κατά πολύ τα συμβατικά όρια της βιβλιογραφίας καθώς περιλαμβάνει ποικίλες πηγές που πλαισιώνουν την καταγραφή των εντύπων και οδηγούν από την ιστορία του ελληνικού βιβλίου προς την ιστορία των

³⁷ Άλκης Αγγέλου, «Κ.Θ. Δημαράς. Το νηφάλιο πάθος», *Των Φώτων Β΄*, Αθήνα 1999, σ. 383 και 385 (α' δημ., εφ. *Το Βήμα*, 23.3.1992).

³⁸ Mario Vitti, «Ο ιστορικός της λογοτεχνίας», στο αφιέρωμα *Κ.Θ. Δημαράς: 100 χρόνια από τη γέννησή του*, εφ. *Το Βήμα*, 30.5.2004.

³⁹ Άννα Ταμπάκη, «Κ.Θ. Δημαράς», επίμετρο στο *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας*, Αθήνα 2004, σ. 232-233.

⁴⁰ Βλέπε κυρίως Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού 1749-1821», *Ο Ερανιστής*, τ. 12, τεύχ. 69-70, 1975, σ. 101-179 και Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, τ. 16, 1980, σ. 285-295.

συλλογικών συνειδήσεων.⁴¹ Παράλληλα η στροφή προς τον αναγνώστη και την ανάγνωση είναι εμφανής και στις μελέτες του Άλκη Αγγέλου για το λαϊκό ανάγνωσμα.⁴² Το είδος αυτό που χαρακτηρίζεται και ως «λογοτεχνία των γυρολόγων», είχε ήδη απασχολήσει εκτενώς την ομάδα του *Livre et Societé* προκειμένου να μελετηθεί η λαϊκή κουλτούρα και η σχέση της με την κουλτούρα των ελίτ.

Παρά το γεγονός πως μέσα στον ευρύτερο ερευνητικό χώρο του ελληνικού βιβλίου συνέχιζαν να διεξάγονται και έρευνες πιο παραδοσιακές, μακριά από τις σύγχρονες κοινωνικές προσεγγίσεις που είχαν πλέον επιβληθεί διεθνώς, όπως λόγου χάρη οι μελέτες που στόχευαν να αναδείξουν τις εκδοτικές δραστηριότητες των βυζαντινών λογίων στη Δύση και τις συμβολές τους στην Αναγέννηση,⁴³ στα 1981 το ΚΝΕ είναι έτοιμο να ανταποκριθεί στις ανάγκες της οργάνωσης ενός διεθνούς συνεδρίου με τίτλο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*.⁴⁴ Το συνέδριο αυτό αποτέλεσε ορόσημο για τα ελληνικά επιστημονικά πράγματα, καθώς επεδίωξε και επέτυχε το διττό στόχο, αφενός να αποδείξει την ανάπτυξη των ελληνικών ερευνών και τη συμπίρευσή τους με τις διεθνείς ιστοριογραφικές τάσεις, και αφετέρου να εντάξει το ελληνικό βιβλίο ως ιστορικό φαινόμενο στο ευρωπαϊκό του πλαίσιο. Η διττή αυτή στόχευση είναι εμφανής στον τίτλο του συνεδρίου που ρητώς υπαινίσσεται την κοινωνική προσέγγιση, στη δομή των πρακτικών που ομαδοποιεί έτσι τις ανακοινώσεις ώστε να φωτίζεται σφαιρικά το βιβλίο (έκδοση, διακίνηση, ανάγνωση,

⁴¹ Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, Αθήνα 1997. Για τα περιεχόμενα και τους στόχους του εγχειρήματος δες σ. θ'-ιη'.

⁴² Βλ. κυρίως Α. Αγγέλου, «Το λαϊκό ανάγνωσμα, ποιο λαϊκό ανάγνωσμα;», εισαγωγή στο Giulio Cesare Dalla Croce, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα 1988, σ. 9-211.

⁴³ Βλέπε π.χ. Δ. Α. Ζακυθινός, «Χαλκοτύποις σελίσιν... Τα πεντακόσια έτη του ελληνικού βιβλίου» στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, 1978, σ. 311-349 (α' δημοσίευση, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 53, 1978, σ. 614-649) και Λ. Βρανούσης: «Post-Byzantine Hellenism and Europe. Manuscripts, Books and Printing Presses», *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 2, 1986, 1-71 (Πρώτη δημοσίευση στα γαλλικά, XVI Internationalen Byzantinisten-kongress, Akten II/I, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ. 32/1, 1982, 393-480).

⁴⁴ *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982.

νοοτροπίες),⁴⁵ στην προβληματική της συζήτησης στρογγυλής τράπεζας που αφορά «το βιβλίο ως τεκμήριο και μάρτυρα της εποχής του», αλλά και στο άνοιγμα σε σημαντικούς ερευνητές από το εξωτερικό, μεταξύ των οποίων οι Eisenstein, Darnton και Martin.

Την ίδια χρονιά, και πάλι το KNE ξεκίνησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Εστίες παιδείας στον ελληνικό χώρο, 15^{ος}–19^{ος} αι.: οι νεοελληνικές βιβλιοθήκες». Ας θυμίσουμε εδώ πως η αναγνώριση της βιβλιοθήκης ως ιστορικής πηγής και πολύτιμου τεκμηρίου για την πολιτισμική ιστορία βρίσκεται στη βάση της νέας, κοινωνικής προσέγγισης του βιβλίου που προώθησε η γαλλική ιστοριογραφία. Όπως τονίζει η υπεύθυνη του προγράμματος, Λουκία Δρούλια, «θέλοντας να συστηματοποιήσει τις έρευνες γύρω από τις ελληνικές βιβλιοθήκες που είχαν ως τότε πραγματοποιηθεί στο Κέντρο, η μελέτη απέβλεψε να εξετάσει τον δέκτη και όχι τον πομπό. Τη φυσική δηλαδή κατάληξη του βιβλίου, τη βιβλιοθήκη ως έκφραση και ανάγκη του συλλογικού σώματος και όχι τους μηχανισμούς παραγωγής του εντύπου. Να γνωρίσει τον έλληνα αναγνώστη και τις αναγνωστικές του συνήθειες, τις μορφές της παιδευτικής του συμπεριφοράς, με στόχο την προσέγγιση στην πνευματική διαμόρφωση και τις πρακτικές στον τομέα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής.»⁴⁶ Απώτερος στόχος βέβαια μια τυπολογία των νεοελληνικών βιβλιοθηκών.⁴⁷

Το βιβλίο των Α. Κουμαριανού, Λ. Δρούλια, Ε. Layton *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, έρχεται πλέον στα 1986 να συγκεντρώσει και να οργανώσει σε ένα καλαίσθητο και με πλούσια εικονογράφηση τόμο τα αποτελέσματα των μέχρι τότε ερευνών, τόσο των πιο παραδοσιακών, που αφορούν τα ελληνικά τυπογραφεία και τις εκδόσεις τους, όσο και των πιο σύγχρονων, που ασχολούνται με το ελληνόγλωσσο αναγνωστικό κοινό και τις πρακτικές του.

Στις αναγνωστικές συνήθειες του έλληνα αναγνώστη του 18^{ου} αιώνα περιλαμβάνονται, όπως αποδεικνύουν τουλάχιστον οι καταλογογραφημένες

⁴⁵ Συγκριτικά με το μοντέλο που προτείνει ο Darnton, λείπει μόνο ο συγγραφέας, ο οποίος βέβαια σε μεγάλο βαθμό αγνοούνταν μέχρι σχετικά πρόσφατα από τη διεθνή ιστοριογραφία.

⁴⁶ Λουκία Δρούλια, *ό.π.* σ. 33.

⁴⁷ Λουκία Δρούλια, «Προλογικό σημείωμα» στο *Τετράδια εργασίας 9. Νεοελληνικές βιβλιοθήκες (17^{ος} – 19^{ος} αι.)*, KNE/EIE, Αθήνα 1987, σ. 8-9.

βιβλιοθήκες που έχουν διασωθεί, και πολλά ξενόγλωσσα αναγνώσματα.⁴⁸ Ο Αλέξης Πολίτης, ο ερευνητής που, στο πλαίσιο του προγράμματος *Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες*, δημοσίευσε στα 1987 την πιο εμπειριστατωμένη για τα ελληνικά δεδομένα προσέγγιση του τεκμηρίου βιβλιοθήκη μελετώντας παράλληλα τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες του 18^{ου} αιώνα, εντυπωσιάζεται από την πολύ μικρή παρουσία «ελληνικών» βιβλίων και αναρωτιέται εν τέλει σε ποιους απευθύνεται η «ελληνική παραγωγή».⁴⁹ Οι κατάλογοι των νεοελληνικών βιβλιοθηκών αποτελούν ιδανική πηγή για την προσέγγιση αυτών των ζητημάτων. Ωστόσο, και παρά την οπτική του συγκριτισμού που προώθησε στις νεοελληνικές σπουδές ο Κ.Θ. Δημαράς υποδεικνύοντας την πύκνωση του φαινομένου της γλωσσομάθειας, όπως και αυτού των μεταφράσεων, ως την αφετηρία του ελληνικού Διαφωτισμού⁵⁰ και θέτοντας ο ίδιος το ζήτημα του «δυτικού βιβλίου» στο συνέδριο του ΚΝΕ,⁵¹ μελέτες ποσοτικές ή ποιοτικές που να πραγματεύονται τη σχέση του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού με το ξένο βιβλίο στις ποικίλες διαστάσεις της, αποτελούν ακόμη ένα από τα πολλά ζητούμενα για την ελληνική βιβλιογραφία.

Το σχετικά πρόσφατο διεθνές συνέδριο, με τίτλο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, ναι μεν χαρακτηρίστηκε από τους οργανωτές του ως φυσική συνέχεια του συνεδρίου του ΚΝΕ,⁵² ωστόσο οι ανακοινώσεις εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων παρέμειναν στη λογική του πομπού και όχι του δέκτη. Ένας από τους οργανωτές του συνεδρίου, επιχειρώντας στην εναρκτήρια συνεδρία να διατυπώσει «τις πραγματώσεις και τα αιτούμενα στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου», θα πει τα εξής: «Για τη διάδοση του βιβλίου, τη διακίνηση και τη βιβλιοπωλία, ερευνητικά είμαστε ακόμη σε αφετηριακό σημείο, καθώς μας

⁴⁸ Στις ελληνικές έρευνες περί βιβλιοθηκών θα επανέλθουμε με αφορμή την προσέγγιση της βιβλιοθήκης Μηλεών.

⁴⁹ Αλέξης Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου (18^{ος} αι.)», στο *Τετράδια Εργασίας 9. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987, σ. 131-274.

⁵⁰ Κ.Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση, Αθήνα 1993 (α' εκδ. 1977), σ. 26-27.

⁵¹ Κ.Θ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ό.π., σ. 169-188.

⁵² *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004. Η αναφορά στο συνέδριο του ΚΝΕ τονίζεται στον *Πρόλογο* από τους οργανωτές Τρ. Σκλαβενίτη και Κων. Στάικο, βλ. σ. 10.

λείπουν οι καταρτισμένοι άνθρωποι, με εφόδια και ετοιμότητες, που θα ερευνήσουν τις πολύπλοκες διαδικασίες αυτών των λειτουργιών. Τα αντίστοιχα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε για την ιστορία των αναγνώσεων, της δεξίωσης και επίδρασης του βιβλίου στην κοινωνική εξέλιξη και στις νοοτροπίες, παρ' όλο που υπάρχει η κληρονομιά του Κ.Θ. Δημαρά και οι δρώντες συνεχιστές της.»⁵³

IV. Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως στην ελληνική ιστοριογραφία το Βιβλίο και ο Διαφωτισμός επιβλήθηκαν ως ερευνητικά αντικείμενα ταυτόχρονα και από το ίδιο πρόσωπο, τον Κ.Θ. Δημαρά, μέσα στη δεκαετία του '60. Η ανάγκη του Δημαρά να θεμελιώνει την ιστορία των ιδεών, στην οποία κινούνταν, με ποσοτικά τεκμήρια από την εκδοτική κίνηση, συμβαδίζει σε κάποιο βαθμό με τις προσεγγίσεις του γάλλου ιστορικού της λογοτεχνίας Daniel Mornet (1910), η επίδραση του οποίου στη σκέψη του Δημαρά, μαρτυρείται από μαθητές του τελευταίου.

Οι ποσοτικές προσεγγίσεις του Mornet σε γαλλικές ιδιωτικές βιβλιοθήκες του 18^{ου} αιώνα ενέπνευσαν μια ομάδα γάλλων ερευνητών της Σχολής των Annales, οι οποίοι αποπειράθηκαν να αντιληφθούν τον Αιώνα των Φώτων μέσα από την παραγωγή, διακίνηση και ανάγνωση του βιβλίου, εφαρμόζοντας ποσοτικές μεθόδους. Η μελέτη αυτή είχε ως αποτέλεσμα το βιβλίο να αντιμετωπιστεί ως ερευνητικό αντικείμενο που υπηρετεί τη μελέτη των νοοτροπιών. Η τεκμηριωμένη με ποσοτικές μεθόδους ιστορία των νοοτροπιών, μέσα στην οποία εντάχθηκε η μελέτη της ιστορίας του βιβλίου, απετέλεσε στόχο εμβληματικό της ιστοριογραφίας των Annales, καθώς επεδίωκε να αναδιατυπώσει ζητήματα της ιστορίας των ιδεών, στην οποία ενέπιπτε μέχρι τότε και η μελέτη του Διαφωτισμού, προσεγγίζοντας τα από κοινωνική σκοπιά.

Ο νέος αυτός προσανατολισμός αξιοποιήθηκε έγκαιρα και για το ελληνικό βιβλίο στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον Φίλιππο Ηλιού. Η έκταση και η βαρύτητα του έργου αυτού του δεύτερου, μετά τον

⁵³ Τρ. Σκλαβενίτης, «Πραγματώσεις και αιτούμενα στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, ό.π. σ. 41.

Δημαρά, πρωταγωνιστή των ελληνικών ερευνών στο πεδίο που μας απασχολεί, είναι τέτοια, που ξεπερνά τα όρια αυτής της επισκόπησης. Ας περιοριστούμε στο να τονίσουμε εδώ τη σημασία της μελέτης του για τους συνδρομητές της εποχής του Διαφωτισμού, τα συμπεράσματα της οποίας τεκμηριώθηκαν με ποσοτικές αναλύσεις. Η μελέτη αυτή έστρεψε σε ένα μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον της ελληνικής ιστοριογραφίας από την παραγωγή στην κατανάλωση του βιβλίου και της επέτρεψε να συμπορευτεί με τις διεθνείς ιστοριογραφικές τάσεις. Τα θετικά αποτελέσματα αυτής της στροφής αναδείχθηκαν μέσα από το διεθνές συνέδριο που οργάνωσε το ΚΝΕ το 1981 με τίτλο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*.

Ο προσανατολισμός στον καταναλωτή, στον αναγνώστη του βιβλίου, αναβάθμισε και το ενδιαφέρον για τις σωζόμενες ιστορικές βιβλιοθήκες, καθώς συνειδητοποιήθηκε πως το τεκμηριωτικό αυτό υλικό προωθούσε τις γνώσεις μας για τις αναγνωστικές συνήθειες και τις εκπαιδευτικές συμπεριφορές. Από το πρόγραμμα του ΚΝΕ σχετικά με τις νεοελληνικές βιβλιοθήκες, η δουλειά του Αλέξη Πολίτη πάνω σε τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες του 18^{ου} αιώνα ξεχωρίζει τόσο για την αρτιότητα με την οποία επεξεργάζεται τα ποσοτικά δεδομένα, όσο και για τη συγκριτική της οπτική, που στοχεύει στην κατανόηση του συνολικού φαινομένου *λόγια βιβλιοθήκη του 18^{ου} αιώνα*. Από τη μελέτη αυτή ας συγκρατήσουμε εδώ την παρατήρησή του για την έντονη παρουσία του ξενόγλωσσου βιβλίου στο υλικό του, μια κατηγορία στην οποία είχε αναφερθεί επανειλημμένα ο Κ.Θ. Δημαράς για να τεκμηριώσει τα ευρωπαϊκά ενδιαφέροντα της νέας ελληνικής λογιосύνης, η οποία διαμορφώνεται στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αναλυτικά στοιχεία, που να φωτίζουν αυτή την πλευρά των αναγνωστικών προτιμήσεων των ελλήνων αναγνωστών δεν διαθέτει ακόμη η ελληνική βιβλιογραφία.

Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε και στο πρόσφατο Διεθνές Συνέδριο για το *Έντυπο ελληνικό βιβλίο* (2001), οι ελληνικές έρευνες δεν έχουν κατορθώσει έως σήμερα να φωτίσουν όλες τις διαστάσεις του επικοινωνιακού κυκλώματος που δομείται γύρω από το έντυπο, για να θυμηθούμε τον ορισμό του Darnton για την Ιστορία του Βιβλίου. Οι πολύ πιο πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο αυτό, αυτές που εισηγήθηκε διεθνώς ο Roger Chartier και εστιάζουν στο φαινόμενο της ανάγνωσης ως αναπαραστατικής διαδικασίας, αλλά και όσες αποπειρώνται να σταθμίσουν τη συμβολή του εντύπου στη διαμόρφωση των πολιτικών και

κυρίως των εθνικών διεκδικήσεων των νεωτερικών κοινωνιών, δεν έχουν κάνει την εμφάνισή τους στις ελληνικές έρευνες, τουλάχιστον απ' όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΕΝΤΥΠΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ

I. Ευρωπαϊκά φαινόμενα: ανάγνωση και διάχυση ιδεών

Ας ξεκινήσουμε με δύο παραθέματα, ένα γαλλικό και ένα αγγλικό, που χρονολογούνται και τα δύο γύρω στα 1770:

«Les livres éclairent la multitude, humanisent les hommes puissants, charment le loisir des riches, instruisent toutes les classes de la société.»⁵⁴

«In opulent or commercial society, besides, to think or reason comes to be, like every other employment, a particular business, which is carried on by a very few people, who furnish the public with all the thought and reason possessed by the vast multitudes that labour. Only a very small part of any ordinary person's knowledge has been the product of personal observation or reflection. All the rest has been purchased, in the same manner as his shoes or his stockings, from those whose business it is to make up and prepare for the market that particular species of goods.»⁵⁵

Ο γάλλος abbé Raynal (1713-1796), ένας ιερωμένος και δάσκαλος που χρωστά τη φήμη του στο βιβλίο του για την ιστορία της ευρωπαϊκής εξάπλωσης και αποικιοκρατίας, αναφέρεται ρητά στα βιβλία και στα θετικά αποτελέσματα που προκύπτουν, για κάθε κοινωνική τάξη ξεχωριστά αλλά και για την κοινωνία συνολικά, από τη χρήση τους. Συνοψίζει έτσι για χάρη μας την εικόνα που διαμόρφωσε ο αιώνας των Φώτων για το βιβλίο και την κοινωνική του

⁵⁴ Abbé Raynal, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 1770. Παρατίθεται στο Raymond Birn, «*Livre et société after ten years: formation of a discipline*», *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, 151 (1976), σ. 287.

⁵⁵ Παράθεμα από προσχέδιο του 1769 για το *The Wealth of Nations* του Adam Smith, το οποίο τελικά περικόπηκε από την έκδοση του 1776. Παρατίθεται από την Dorinda Outram, *The Enlightenment*, Καίμπριτζ 1995, σ. 14.

λειτουργία, μια εικόνα άκρως εγκωμιαστική, που όπως ήδη αναφέρθηκε, είχε ως αποτέλεσμα την αναγωγή της έντυπης παραγωγής σε βασικό πολιτισμικό δείκτη.

Ο συγγραφέας του *Πλούτου των Εθνών*, ο σκωτσέζος καθηγητής φιλοσοφίας Adam Smith (1723-1790), υπαινίσσεται τα βιβλία, όταν αναφέρεται σε γνώσεις που πωλούνται και αγοράζονται, όπως τα παπούτσια και οι κάλτσες, περιγράφοντας έτσι το πώς η λογική της αγοράς μετέτρεψε τη σκέψη των λίγων σε αγαθό έτοιμο προς ευρεία κατανάλωση και τους συγγραφείς και εκδότες σε επιχειρηματίες της γνώσης. Στόχος του δεν είναι να εγκωμιάσει τα βιβλία – θα μπορούσε μάλιστα κανείς να υποστηρίξει πως επιλέγει να προβάλλει την αρνητική τους πλευρά, τη νωθρότητα της προσωπικής παρατήρησης και της ατομικής σκέψης - αλλά μάλλον να περιγράψει ένα πολιτισμικό φαινόμενο με όρους οικονομικούς, αντιμετωπίζοντας τον συγγραφέα ως επιχειρηματία, το βιβλίο ως εμπορικό αγαθό και τον αναγνώστη ως καταναλωτή. Η εικόνα που προσφέρει είναι αυτή μιας συσσωρευμένης και αποθηκευμένης γνώσης, προσιτής στον κάθε έναν αρκεί να διαθέτει το αντίτιμο.

Τα δύο παραθέματα αγγίζουν διαφορετικά επίπεδα του ίδιου ιστορικού φαινομένου, που εντοπίζεται χρονικά στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα και περιγράφεται ως «δεύτερη επανάσταση της ανάγνωσης» από τη σχετική βιβλιογραφία. Η επανάσταση αυτή δεν αφορά τις τεχνικές καινοτομίες στην αναπαραγωγή του εντύπου, όπως υπήρξαν η τυπογραφία στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ή η βιομηχανοποίησή της στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, που χαρακτηρίστηκαν ως «πρώτη» και «δεύτερη επανάσταση του βιβλίου» αντίστοιχα. Σχετικές μελέτες απέδειξαν πως των δύο αυτών τεχνικών επαναστάσεων προηγήθηκαν σημαντικές αλλαγές στην πράξη της ανάγνωσης.⁵⁶ Η πρώτη επανάσταση της ανάγνωσης πραγματοποιείται μεταξύ 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα και σχετίζεται με το πέρασμα από τη μεγαλόφωνη στη σιωπηρή ανάγνωση, που επιτρέπει μια πιο ελεύθερη και προσωπική σχέση του εγγράμματος αναγνώστη του ύστερου μεσαίωνα, συνήθως κληρικού ή λαϊκού αξιωματούχου, με το γραπτό κείμενο.

⁵⁶ Για το διαχωρισμό μεταξύ επαναστάσεων του βιβλίου και επαναστάσεων της ανάγνωσης, βλ. Guglielmo Cavallo και Roger Chartier, «Introduction», στο Guglielmo Cavallo και Roger Chartier (επιμ.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Παρίσι 2001 (α' εκδ. 1997), σ. 7-49 και κυρίως σ. 32-40.

Η δεύτερη επανάσταση της ανάγνωσης μελετήθηκε αρχικά από γερμανούς ιστορικούς, που επικεντρώθηκαν στο γερμανόφωνο κόσμο. Αφορά τόσο τη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού όσο και την αλλαγή των μεθόδων και των στόχων της ανάγνωσης μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Η νεωτερική ανάγνωση περιγράφεται από τον Rolf Engelsing ως αναγνωστική μανία εκτατικού τύπου, με άλλα λόγια ανάγνωση άπαξ πολυάριθμων βιβλίων που καταναλώνονται με γρήγορους ρυθμούς και κριτικό τρόπο, και αντιπαραβάλλεται στην παραδοσιακή εντατική ανάγνωση ενός (κυρίως της Βίβλου) ή ελαχίστων εντύπων αδιαμφισβήτητου κύρους. Παρά τις κριτικές που δέχθηκε η θεωρία αυτή, κυρίως για τον απόλυτο τρόπο με τον οποίο χειρίζεται το δίπολο εντατική – εκτατική ανάγνωση, χωρίς να αναγνωρίζεται η δυνατότητα ταυτόχρονης εφαρμογής τους από τον ίδιο αναγνώστη, φαίνεται ότι τα τεκμήρια επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια επανάσταση της ανάγνωσης που λαμβάνει χώρα σε ολόκληρη την Ευρώπη και τον Νέο Κόσμο.⁵⁷

Ακλόνητο τεκμήριο η ποσοτική αύξηση και η ποιοτική διαφοροποίηση της έντυπης παραγωγής. Οι κατάλογοι από την εμποροπανήγυρη της Λειψίας, που μαζί με αυτήν της Φραγκφούρτης αποτελούν τις παλαιότερες εκθέσεις βιβλίου στο Δυτικό κόσμο, αντικατοπτρίζουν τη διακίνηση των βιβλίων σε υπερεθνικό επίπεδο. Οι κατάλογοι καταγράφουν 1384 τίτλους για το έτος 1766, 1892 για το 1775, 2713 για το 1785, 3222 για το 1790, 3257 για το 1795 και 3906 για το 1800. Παράλληλα η λατινική, η γλώσσα των λογίων της δυτικής Ευρώπης, αντιπροσωπεύεται στα βιβλία των καταλόγων του 1800 από ένα 3,9%, σε αντίθεση με τους καταλόγους του 1740, όπου τα βιβλία σε λατινική γλώσσα αντιπροσωπεύουν ένα 27,7%. Το θρησκευτικό βιβλίο, που κυριαρχούσε κατά τον 17^ο και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, υποχωρεί μπροστά στην άνοδο της λογοτεχνίας, των τεχνών και των επιστημών. Από τη δεκαετία του 1770 η κατηγορία του «φιλοσοφικού» βιβλίου, όπως χαρακτηρίζουν σχεδόν συνθηματικά οι βιβλιοπώλες τα απαγορευμένα από τους λογοκριτικούς μηχανισμούς πορνογραφικά, ριζοσπαστικά, σατιρικά ή σκανδαλοθηρικά βιβλία,

⁵⁷ Παρουσίαση και κριτική της θέσης του Rolf Engelsing από τον Roger Chartier, «Livres, Lecteurs, Lectures», στο Vincenzo Ferrone και Daniel Roche, *Le monde des Lumières*, Παρίσι 1999, σ. 285-293.

που καταγγέλλουν το δεσποτισμό της εξουσίας και τη διαφθορά των ανωτέρων τάξεων, αν και επικίνδυνη, αναζητείται από ένα συνεχώς διευρυνόμενο κοινό.

Η απαίτηση για μια πιο στενή και άνετη σχέση με το βιβλίο έχει ως αποτέλεσμα την αποφυγή του μεγάλου σχήματος, του γνωστού in-folio, που είναι βαρύ και δύσχρηστο και εξαναγκάζει τον αναγνώστη σε ειδική στάση. Τα μικρά σχήματα μεταφέρονται εύκολα, μπαίνουν ακόμη και στην τσέπη, και συντροφεύουν τον αναγνώστη σε περιπάτους και ταξίδια.

Εξάλλου τα βιβλία γίνονται πιο προσιτά στις χαμηλότερες κοινωνικά και ασθενέστερες οικονομικά ομάδες, καθώς το κόστος της ανάγνωσης μπορεί να μειωθεί ή και να μηδενιστεί χάρη σε μια σειρά παραγόντων και πρακτικών. Πρώτα απ' όλα η πρακτική του κλεψίτυπου βιβλίου, του βιβλίου δηλαδή που αναπαράγει ένα νόμιμο χωρίς άδεια, εφαρμόζεται συστηματικά από τους τυπογράφους των γαλλικών και αγγλικών επαρχιών, αλλά και των γερμανικών και ιταλικών κρατιδίων, εις βάρος των παριζιάνων και λονδρέζων συναδέλφων τους. Οι τελευταίοι δεν μπορούν να αντιπαλέψουν τις ελκυστικά χαμηλές τιμές των ανταγωνιστών τους, καθώς υποχρεώνονται να αγοράζουν το χειρόγραφο από το συγγραφέα και να καταβάλλουν το αντίτιμο της άδειας στις αυστηρές αρμόδιες αρχές, πράγμα που δεν επιτρέπει τη μείωση της τιμής του τελικού προϊόντος. Έτσι οι ιδιωτικές διαθήκες αναφέρουν όλο και πιο συχνά βιβλία ανάμεσα στα υπάρχοντα των εκλιπόντων, που ανήκουν ακόμη και σε χαμηλές κοινωνικές τάξεις.

Η πρόσβαση στο βιβλίο μπορεί να αποδειχθεί ακόμη πιο φθηνή, εάν ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να γίνει μέλος μιας δανειστικής βιβλιοθήκης ή μιας αναγνωστικής εταιρίας. Οι πρακτικές αυτές οφείλονται τότε στην πρωτοβουλία ενός βιβλιοπώλη, που επιτρέπει στους πελάτες του να διαβάζουν επί τόπου ή να δανείζονται το εμπόρευσμά του καταβάλλοντας ετησίως ή μηνιαίως ένα ποσό (*circulating libraries, Leihbibliotheken, cabinets littéraires*) και τότε στην ιδιωτική πρωτοβουλία μιας ομάδας αναγνωστών, που αγοράζουν συλλογικά βιβλία, τα οποία είτε πουλούν στο τέλος της χρονιάς (*book clubs*) είτε τα συσσωρεύουν στη βιβλιοθήκη της λέσχης (*subscription libraries, Lesegesellschaften*). Ειδικά στον γερμανόφωνο κόσμο οι αναγνωστικές εταιρίες γνωρίζουν μια τρομερή άνθηση από τη δεκαετία του 1770 και εξής. Από τις 17 εταιρίες που έχουν εντοπιστεί πριν τη χρονολογία αυτή, φτάνουμε στις 200 κατά τη δεκαετία 1790-1800.

Θεαματική είναι και η αύξηση και εξέλιξη των εφημερίδων και του περιοδικού τύπου. Οι αριθμοί είναι και πάλι εύγλωττοι: στη δεκαετία του 1700 εμφανίζονται 64 γερμανόφωνοι και 40 γαλλόφωνοι τίτλοι, στη δεκαετία του 1720 133 και 53 αντίστοιχα, στη δεκαετία του 1740 260 και 98, στη δεκαετία του 1760 410 και 137, στη δεκαετία του 1770 718 και 188 και τέλος στην τελευταία δεκαετία του αιώνα 1225 και 277 αντίστοιχα, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η έκρηξη του τύπου την κρίσιμη, για τη Γαλλία και το Παρίσι ιδιαίτερα, χρονιά του 1789. Η αύξηση του αριθμού συνοδεύεται και από την εμφάνιση νέων ειδών. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, πλάι στα λόγια και λογοτεχνικά περιοδικά εμφανίζονται εβδομαδιαία περιοδικά ηθικής, καθώς και εφημερίδες με ιστορικό και πολιτικό περιεχόμενο, που κυρίως μετά το 1770, προτείνουν στο αναγνωστικό κοινό προς συζήτηση ζητήματα που αφορούν το κράτος. Η πρακτική των εγγλέζικων *coffee-houses* να θέτουν εφημερίδες και φυλλάδια στη διάθεση των πελατών τους εξαπλώθηκε και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, κάνοντας τον τύπο προσιτό σε οποιονδήποτε διέθετε το αντίτιμο για ένα φλιτζάνι καφέ. Μέχρι τα 1760 η Βιέννη διέθετε τουλάχιστον 60 καφενεία, ενώ το Λονδίνο και το Άμστερνταμ ακόμη περισσότερα.

Πλάι σε αυτούς τους νεόκοπους θεσμούς που προωθούν το βιβλίο κατά το 18^ο αιώνα, συνεχίζουν να λειτουργούν και οι παλαιές μεγάλες βιβλιοθήκες της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων της επαρχίας, που τώρα αρχίζουν να αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα ανοίγοντας τις πόρτες τους στο κοινό. Πρόκειται για ιδρύματα βασιλικού ή αριστοκρατικού μαικηνισμού, πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και εκκλησιαστικές, αυτές δηλαδή που βρίσκονται υπό τη διαχείριση ενός τοπικού εκκλησιαστικού συμβουλίου, κολεγίου ή μοναστηριού. Οι πολιτιστικές υπηρεσίες του κλήρου παραμένουν μια μεγάλη σταθερά της Ευρώπης του Διαφωτισμού. Στις περιπτώσεις αυτές βέβαια, το ερώτημα που απασχολεί τους ερευνητές είναι το αν και σε ποιο βαθμό οι κατάλογοι αυτών των βιβλιοθηκών ακολουθούν τις εξελίξεις της παραγωγής. Το ίδιο ερώτημα απασχολεί και τους ερευνητές των ιδιωτικών βιβλιοθηκών, το περιεχόμενο των οποίων χρησιμοποιείται κυρίως σαν δείκτης των διαφοροποιήσεων που συντελούνται στους κόλπους της πνευματικής αλλά και της κοινωνικής ελίτ. Άλλωστε ο Διαφωτισμός θα φέρει στο προσκήνιο μια

νέου τύπου φιλοδοξία, η οποία θα υπογραμμίζει την αξία του έντυπου ως βασικού μέσου απόκτησης γνώσης και κύρους.⁵⁸

Όλα τα παραπάνω τεκμήρια επιστρατεύτηκαν από τους ιστορικούς προκειμένου να ανακαλύψουν πώς και σε ποιο βαθμό οι κοινωνίες του 18^{ου} αιώνα δεξιώθηκαν το έντυπο. Οι ιστορικοί που ασχολούνται με το φαινόμενο της εγγραμματοσύνης, ωστόσο, δυσκολεύτηκαν να εκτιμήσουν το κατά πόσο διαδεδομένη υπήρξε η ικανότητα της γραφής και της ανάγνωσης. Τα δεδομένα που έχουν συγκεντρώσει, αποτελούν έμμεσες ενδείξεις συχνά προερχόμενες από τις κοινωνικές ελίτ και η κοινωνιολογία της παιδείας δε φαίνεται να ξεχνά ότι ο κόσμος των αναγνωστών παραμένει πάντοτε ένας κόσμος αρκετά περιορισμένος το 18^ο αιώνα, παρά την ενθουσιώδη ανακάλυψη των λαϊκών αναγνωσμάτων, που θεωρούνται προσδιοριστικά της παιδείας των υπάλληλων τάξεων. Παρ' όλα αυτά, αν και τα δεδομένα που εκτέθηκαν παραπάνω δεν αποδεικνύουν πως ένας αυξημένος αριθμός ανθρώπων στην Ευρώπη μπορούσε να γράφει και να διαβάζει με άνεση, όλες οι ενδείξεις δείχνουν προς την ίδια κατεύθυνση: η οικειότητα με τον κόσμο του έντυπου ήταν μια ικανότητα που αποκτούσαν όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Γιατί όμως είναι τόσο σημαντικό για τους ιστορικούς της κοινωνικής ιστορίας να αντιληφθούν σε βάθος το βαθμό και τον τρόπο διείσδυσης του έντυπου πολιτισμού στις δυτικές κοινωνίες του 18^{ου} αιώνα; Το φαινόμενο δεν ενδιαφέρει τόσο αυτό καθ' αυτό, όσο διότι σχετίζεται με την επικέντρωση των σύγχρονων ιστορικών στο κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι ιδέες του Διαφωτισμού παράγονταν, διακινούνταν και προσλαμβάνονταν. Παρά το σημαντικό ρόλο των οπτικών μέσων και των παραστατικών τεχνών (ζωγραφική, χαρακτική, θέατρο), είναι φανερό πως το έντυπο είναι ο *par excellence* φορέας ιδεών. Κατά το 18^ο αιώνα αναδεικνύεται σε αντικείμενο εμπορικής δραστηριότητας, προσιτό σε οποιονδήποτε διαθέτει το αντίτιμο, και ανάγεται έτσι σε μέσο μαζικής επικοινωνίας, χάρη στο οποίο ποικίλα κοινωνικά στρώματα εκτίθενται στις ίδιες ιδέες.

⁵⁸ Τα στοιχεία που τεκμηριώνουν την έκρηξη της έντυπης κουλτούρας αντλήθηκαν από τους Roger Chartier και Daniel Roche, «Το βιβλίο. Μια διαφορετική προοπτική», στο Jacques Le Goff και Pierre Nora, *ό.π.*, και από τον Roger Chartier, «Livres, Lecteurs, Lectures», στο Vincenzo Ferrone και Daniel Roche, *Le monde des Lumières*, *ό.π.*

Το μέσο αυτό και οι θεσμοί μέσω των οποίων προωθείται (καφεενεία, δανειστικές βιβλιοθήκες, αναγνωστικές λέσχες, κ.α.) στοχεύουν στη διάχυση και ανταλλαγή των ιδεών και διαμορφώνουν αυτό που ο Jürgen Habermas περιέγραψε ως τη «νέα δημόσια σφαίρα» του 18^{ου} αιώνα. Από την άλλη, η ιδέα πως οι συγγραφείς ως διαμορφωτές της γνώσης και της κοινής γνώμης αποτελούσαν ένα είδος εξουσίας τόσο σημαντικής όσο και αυτή των οργανωμένων κυβερνήσεων, η ιδέα της ισότητας μεταξύ αυτών που ανήκαν στη *Δημοκρατία των Γραμμάτων* (*République des Lettres*), οι αξίες του κοσμοπολιτισμού, η ιδέα πως η γνώση και οι παραγωγοί της δρούσαν υπεράνω των πολιτικών συνόρων με στόχο την πρόοδο ολόκληρης της ανθρωπότητας, κυριαρχούν την περίοδο του Διαφωτισμού. Οι ιδέες αυτές αποτελούν δείκτες σημαντικών αλλαγών στην κοινωνική θέση των συγγραφέων και των εκδοτών και δεν νοούνται ανεξάρτητα από το φαινόμενο της επανάστασης της ανάγνωσης.

Όλες αυτές οι δραματικές αλλαγές στην παραγωγή και προσβασιμότητα των ιδεών μέσω του έντυπου πολιτισμού ήταν το αποτέλεσμα σοβαρών κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Ο 18^{ος} αιώνας ήταν, κυρίως για τη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, μια περίοδος οικονομικής ανάπτυξης, αστικοποίησης, δημογραφικής αύξησης, βελτίωσης των μέσων επικοινωνίας και, σε συγκεκριμένες περιοχές, θεαματικής εκβιομηχάνισης, που αύξησε την παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών και μείωσε τις τιμές τους. Στα αγαθά αυτά περιλαμβάνονταν και βιβλία, φυλλάδια και εφημερίδες, που αποτελούσαν τα μέσα διάδοσης των ιδεών. Το εμπόριο αυτών των πολιτισμικών μέσων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών ευνοήθηκε και από την σταθερά εντεινόμενη πρακτική της μετάφρασης αλλά και από το γεγονός ότι οι ελίτ των περισσότερων χωρών, με εξαίρεση τη Βρετανία, ήταν γνώστες της γαλλικής γλώσσας, που την περίοδο αυτή αντικατέστησε τα λατινικά ως διεθνής γλώσσα. Αυτή η υπερμεγέθης εμπορευματοποίηση των έντυπων πολιτισμικών μέσων οδήγησε στη βίαιη σύγκρουση μεταξύ των νέων ιδεών και των παλαιών παραδόσεων, γεγονός που ο Franco Venturi χαρακτήρισε ως έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της σκέψης του Διαφωτισμού στην Ευρώπη. Για τον ιταλό ιστορικό το φαινόμενο δεν περιορίζεται στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες αλλά αφορά και αυτές της ευρωπαϊκής περιφέρειας, όπως την Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Ρωσία, την

Ιταλία, τα Βαλκάνια και την Ελλάδα, όπου η σύγκρουση νεωτερικού και παραδοσιακού υπήρξε πιο έντονη. Βρίσκει μάλιστα πως παρά τις τοπικές και εθνικές διαφορές, υπάρχει ένας κοινός ρυθμός που οδηγεί στην ταραγμένη τελευταία εικοσιπενταετία του αιώνα, η οποία ταυτίζεται με την κορύφωση του Διαφωτισμού.⁵⁹

Η εποχή αυτή, κατά την οποία μαζικοποιείται η οικειοποίηση του έντυπου βιβλίου, σηματοδοτεί την ανάδειξη ενός διαφορετικού προβληματισμού, που ξεπερνά τα ερωτήματα του Διαφωτισμού και οδηγεί στην έναρξη νέων διαδικασιών, των εθνοτήτων και των πολιτικών επαναστάσεων. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Frédéric Barbier, «το έντυπο δεν πραγματοποιεί την Επανάσταση, αλλά μονάχα αυτό την κατέστησε εφικτή.» Δύο είναι τα κυρίαρχα παραδείγματα στη συζήτηση για τη σχέση του εντύπου με τις απαρχές της πολιτικής επανάστασης: αρχικά είναι το μείζον γεγονός της Ανεξαρτησίας των αγγλικών αποικιών της Αμερικής ως κορύφωση του αμερικανικού Διαφωτισμού και στη συνέχεια η Επανάσταση του 1789 ενάντια στο γαλλικό *Ancien Régime*.⁶⁰

Όσον αφορά τη σχέση του εντύπου με την ανάδυση του εθνικισμού και την έκρηξη των εθνικών κινημάτων στην Ευρώπη, ο Benedict Anderson στο πολυσυζητημένο βιβλίο του *Φαντασιακές κοινότητες* προβάλλει κυρίως δύο επιχειρήματα. Το πρώτο αφορά την τεράστια ιδεολογική και πολιτική σημασία που αποκτούν οι εθνικές γλώσσες, έτσι όπως αυτές αποκρυσταλλώνονται μέσα από την εθνική αγορά του εντύπου. Η ελληνική περίπτωση μάλιστα, έτσι όπως αναδεικνύεται μέσα από τα γραπτά του Αδαμάντιου Κοραή, χρησιμοποιείται ως παράδειγμα προς τεκμηρίωση του συγκεκριμένου επιχειρήματος. Το δεύτερο επιχείρημα επικεντρώνεται σε μια διαδικασία, κατά την οποία η εμπειρία της Γαλλικής Επανάστασης «πήρε από τις εκατομμύρια τυπωμένες λέξεις το σχήμα “έννοιας” πάνω στην τυπωμένη σελίδα, και με τον καιρό μεταμορφώθηκε σε “πρότυπο”... Ως αποτέλεσμα, ως τη δεύτερη δεκαετία του δέκατου ένατου

⁵⁹ Για το ρόλο του εντύπου στη διάχυση των ιδεών κατά τον αιώνα των Φώτων βλ. Dorinda Outram, *The Enlightenment*, ό.π. σ. 14-30, όπου και η αναφορά στις απόψεις του Venturi.

⁶⁰ Για τη σχέση του εντύπου με την πολιτική επανάσταση στην Αμερική και στη Γαλλία βλ. Frédéric Barbier, *Ιστορία του βιβλίου*, ό.π. σ. 317-330.

αιώνα, αν όχι νωρίτερα, το “μοντέλο” “ενός” ανεξάρτητου εθνικού κράτους είχε γίνει ανοιχτό στην “πειρατική” αντιγραφή.»⁶¹

Τα επιχειρήματα αυτά πιθανόν να βρίσκουν σύμφωνο και τον Frédéric Barbier, ο οποίος τονίζει πως η οικουμενική, υπερεθνική λογική του Διαφωτισμού, διαμορφωμένη από τη σκέψη της κοσμοπολίτικης Δημοκρατίας των Γραμμάτων (République des Lettres), που ήθελε την τυπογραφία και το βιβλίο μοχλούς για την πρόοδο της ανθρωπότητας, καταλήγει εν τέλει στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χάρη στη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού, στην πολιτική δράση. Και πάλι τα λόγια του Κοραή, που ζει από κοντά τη Γαλλική Επανάσταση, προσφέρονται για τεκμηρίωση:

«Je fus convaincu que le progrès et le développement de l' instruction chez le peuple français avaient enfanté l' amour de la liberté. Le seul moyen que je trouvai pour y contribuer fut de publier les auteurs grecs avec de longues préfaces en langue vulgaire que pussent lire non seulement ceux qui étudient la langue ancienne, mais les hommes du peuple...»

Εάν η αγάπη των Γάλλων για την ελευθερία οφείλεται στην ευρεία κυκλοφορία του εντύπου, τότε πρέπει να ενεργήσουμε αναλόγως για χάρη των Ελλήνων, εκδίδοντας τους κλασικούς της αρχαίας ελληνικής γραμματείας με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι προσιτοί στους πολλούς.⁶²

II. Το έντυπο βιβλίο στον ελληνικό κόσμο: παράδοση και νεωτερικότητα

Η Οθωμανική κουλτούρα, της οποίας η σχέση με το έντυπο βιβλίο άρχισε τα τελευταία χρόνια να έλκει και το δυτικό ενδιαφέρον, περιορίζεται μέχρι και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα στο χειρόγραφο βιβλίο, το οποίο, με εξαίρεση το Κοράνι και τα θρησκευτικά βιβλία χαμηλού κόστους, είναι ακριβό και απευθύνεται στους περιορισμένους κύκλους της πνευματικής

⁶¹ B. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997, σ. 111-132 (α' αγγλική έκδοση Λονδίνο 1983). Το παράθεμα στις σ. 126-127.

⁶² Frédéric Barbier, «écrire *L'apparition du livre*», ό.π. σ. 539-542. Το παράθεμα του Κοραή στο ίδιο, σ. 580, σημείωση 12.

ελίτ. Οι ιστορικοί του βιβλίου έχουν διατυπώσει διάφορες υποθέσεις προκειμένου να αιτιολογήσουν την καθυστερημένη έλευση και εξέλιξη της τυπογραφίας με αραβικούς χαρακτήρες στην οθωμανική κοινωνία. Ένα πρώτο επιχείρημα έχει θρησκευτική βάση και επισημαίνει την ιερότητα των αραβικών γραμμάτων που υιοθετήθηκαν από τους Τούρκους τον 11^ο αιώνα, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη στα μάτια των πιστών τη μηχανική τους αναπαραγωγή. Άλλοι τονίζουν τις ισχυρές πιέσεις της κοινωνικό-επαγγελματικής κατηγορίας των αντιγραφών, που θεωρούσαν πως η τυπογραφία απειλούσε το επάγγελμά τους. Μια άλλη κοινωνική κατηγορία, αυτή των σοφών εγγραμμάτων, που είχε στα χέρια της το μονοπώλιο της γνώσης, δεν ευνοούσε σε καμία περίπτωση μια εφεύρεση που επέτρεπε την αναπαραγωγή των κειμένων διασφαλίζοντας έτσι τη διάχυσή τους και διαρρηγνύοντας τον αποκλειστικό τους χαρακτήρα. Προφανώς και η πολιτική εξουσία δεν έβλεπε με καλό μάτι μια διαδικασία, η οποία διαχέοντας τη γνώση, μπορούσε να επιτρέψει κάθε είδους κριτική και να δημιουργήσει κινήματα διαμαρτυρίας, όπως έδειχνε το παράδειγμα της Ευρώπης. Τέλος, γίνεται συχνά αναφορά στις αισθητικές προτιμήσεις των Οθωμανών αναγνωστών, οι οποίοι φαίνεται να έλκονται από το χειρόγραφο ενός διάσημου καλλιγράφου και να υποτιμούν το αναπαραγόμενο αντίτυπο. Όταν πια στον αιώνα των ευρωπαϊκών Φώτων εισάγεται στην Κωνσταντινούπολη η τυπογραφία με αραβικούς χαρακτήρες (1729), η εξέλιξή της είναι πολύ αργή, όπως καταδεικνύει ο εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός των τετρακοσίων τριάντα έξι τίτλων που τυπώθηκαν σε διάστημα 110 χρόνων, μεταξύ 1729 και 1839.⁶³

Οι κοινότητες που ζουν υπό οθωμανική κυριαρχία, είτε περιορίζονται στα έντυπα βιβλία που τους παρέχει η καθολική προπαγάνδα, όπως δείχνει η περίπτωση των χριστιανών Συρίας, Λιβάνου, Παλαιστίνης και της αλβανικής κοινότητας, είτε εγκαθιστούν δικά τους τυπογραφεία στην Ευρώπη, των οποίων την παραγωγή προωθούν στην αυτοκρατορία μέσω ενός δικτύου που περιλαμβάνει εμπόρους στα μεγάλα λιμάνια της Ανατολής και γυρολόγους. Αυτές τις πρακτικές εφαρμόζουν οι Αρμένιοι τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, πριν η

⁶³ Frédéric Hitzel, « Présentation » στο *Livres et lecture dans le monde ottoman*, επιμέλεια Frédéric Hitzel, αφιέρωμα του περιοδικού *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, τ. 87-88, 1999, σ. 7-15.

Κωνσταντινούπολη καταλήξει να γίνει το κέντρο της αρμενικής εκδοτικής παραγωγής κατά τον 18^ο αιώνα, και οι Έλληνες, που ευθύς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης καθιστούν τη Βενετία, όπου και η σημαντικότερη ελληνική κοινότητα μεταναστών, ορμητήριο του εντύπου σε ελληνική γλώσσα.⁶⁴

Στην Ιταλία της Αναγέννησης και του Ουμανισμού οι έλληνες λόγιοι της διασποράς (Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Ιανός Λάσκαρης, Μάρκος Μουσούρος, Δημήτριος Δούκας, για να αναφέρουμε μερικούς) συμμετέχουν στην εκδοτική δραστηριότητα που στοχεύει στην προβολή των κλασικών κειμένων και απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό των δυτικών ουμανιστών. Σύντομα όμως αρχίζουν να εμφανίζονται βιβλία που προωθούνται στις ανατολικές κτήσεις της Βενετίας και στην Ορθόδοξη Ανατολή, αποβλέποντας αποκλειστικά σε ελληνόφωνους αναγνώστες. «Το πρώτο ελληνικό βιβλίο που είχε την τιμή να εμφανιστεί σε έντυπη μορφή», σύμφωνα με τη διατύπωση του Émile Legrand, ήταν η Γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη το 1476 στο Μιλάνο, ενώ το 1499 στη Βενετία εκδίδεται το *Μέγα Ετυμολογικό* από το πρώτο ελληνικής ιδιοκτησίας τυπογραφείο των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλιέργη. Όμως ήδη από τα 1486 τυπώνονται στα βενετσιάνικα τυπογραφεία βιβλία όπως το *Ψαλτήριο*, ένα λειτουργικό και συνάμα σχολικό κείμενο, αφού χρησιμοποιείται στη σχολική πρακτική ως αναγνωστικό. Στο εξής τα λειτουργικά και λαϊκά θρησκευτικά βιβλία αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία ελληνικού βιβλίου που εκδίδουν και διακινούν τα βενετσιάνικα τυπογραφεία ιταλικής (Sabbio, Zanetti, Spineli, Leoncini, Pinelli, Guiliani, Bortoli) ή ελληνικής ιδιοκτησίας (Νικόλαος Γλυκής, Νικόλαος Σάρος, Δημήτριος κα Πάνος Θεοδοσίου) σε μια τεράστια αγορά, που εκτείνεται από τις ελληνικές κοινότητες της Δυτικής Ευρώπης και την Αδριατική έως τη Μαύρη Θάλασσα και από την κεντρική Ευρώπη έως το Όρος Σινά. Η άλλη πολυάριθμη κατηγορία, την οποία μονοπωλούν τα βενετσιάνικα τυπογραφεία, είναι αυτή του λαϊκού λογοτεχνικού αναγνώσματος σε νεοελληνική γλώσσα, που κάνει την εμφάνισή της στα 1519 με τον *Απόκοπο*, και συνεχίζει να ανατυπώνεται εκεί μέχρι τον 19^ο αιώνα.

⁶⁴ Για τη σχέση των διαφορών κοινοτήτων υπό οθωμανική κυριαρχία με το βιβλίο βλ. τα σχετικά άρθρα στο *Livres et lecture dans le monde ottoman*, ό.π., σ. 173-275.

Βέβαια κάποια βιβλία για το ελληνόφωνο κοινό εκδόθηκαν κατά καιρούς και σε άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως το Παρίσι, τη Λειψία, τη Μόσχα, την Πετρούπολη, την Οδησό και τη Ρώμη (κυρίως από την Congregatio de Propaganda Fide). Παράλληλα εκδοτικές απόπειρες πραγματοποιήθηκαν τόσο από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως επί Κύριλλου Λούκαρη, που έληξε όμως άδοξα πριν ακόμη αρχίσει, όσο και από κάποιους εκκλησιαστικούς κύκλους των ημιαυτόνομων ηγεμονιών της Βλαχίας και Μολδαβίας (Ιάσιο, Βουκουρέστι, Tîrgoviște), το εγχείρημα των οποίων είχε ως αποτέλεσμα περίπου 100 βιβλία μεταξύ 1642 και 1821. Παρ' όλα αυτά από τον 15^ο μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Βενετία αποτελεί το βασικό κέντρο παραγωγής και διανομής του ελληνικού παραδοσιακού βιβλίου.

Σημαντικός αριθμός των βιβλίων αυτών γνωρίζουν αλληπάλληλες επανεκδόσεις, σε σταθερά χρονικά διαστήματα και διατηρούν το ενδιαφέρον των αναγνωστών επί ένα, δύο ή και τρεις αιώνες. Σε αντίθεση με τις νεωτερικές κοινωνίες, οι αναγνωστικές προτιμήσεις της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, και κυρίως μέχρι τη δεκαετία του 1770, εξελίσσονται με βραδύτατο ρυθμό. Αυτά τα best sellers της Τουρκοκρατίας με τη μακρά παράδοση και τις δεκάδες επανεκδόσεις μπορούν να διακριθούν με βάση το περιεχόμενό τους σε τέσσερις κυρίως κατηγορίες.

Κυρίαρχη είναι η κατηγορία του λειτουργικού βιβλίου, που βέβαια δεν απεικονίζει τις αναγνωστικές προτιμήσεις του κοινού, αλλά εξυπηρετεί το τυπικό της ορθόδοξης εκκλησίας. Εξαίρεση αποτελούν μερικά λειτουργικά βιβλία, όπως η *Οκτώηχος* και το *Ψαλτήριον*, που χρησιμοποιούνταν στη σχολική πρακτική ως αναγνωσματάρια, γι' αυτό και γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις και μάλιστα σε ασυνήθιστα μεγάλα tirage. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε 138 εκδόσεις του Ψαλτηρίου και 88 της Οκτώηχου από το 1481 έως το 1820, εκ των οποίων οι περισσότερες αναλογικά προέρχονται από την τελευταία εικοσαετία του 18^{ου} αιώνα. Όσον αφορά το tirage, ενώ κατά τη συνήθη πρακτική κυμαινόταν μεταξύ 1000 και 2000 αντιτύπων, το 1823 μαρτυρείται έκδοση του Ψαλτηρίου και της Οκτώηχου στον απίστευτο αριθμό των 50 και 100 χιλιάδων αντιτύπων.

Πολύ αγαπητή στο κοινό φαίνεται να ήταν η κατηγορία του λαϊκού θρησκευτικού βιβλίου (κυρίως βίοι αγίων και διδαχές) στην καθομιλούμενη γλώσσα. Ξεχωρίζει το *Άνθος Χαρίτων*, φυλλάδιο περί αρετών και κακιών

μεταφρασμένο από τα ιταλικά. Η μεγάλη κυκλοφορία αυτού του έργου οφείλεται και στο γεγονός ότι χρησιμοποιούνταν στη σχολική πρακτική για την εκμάθηση της ιταλικής, αφού από τα 1755 κυκλοφορεί με προσθήκη του ιταλικού πρωτότυπου κειμένου. Πάρα πολλές ανατυπώσεις γνώρισαν και τα έργα του Αγάπιου Λάνδου, όπως η *Αμαρτωλών Σωτηρία*, «ψυχωφελές» ανάγνωσμα με αφηγήσεις θαυμάτων της Παναγίας, και τα βιβλία του με συλλογές από βίους αγίων και διδαχές.

Πλάι στο λαϊκό θρησκευτικό στέκεται και το λαϊκό λογοτεχνικό ανάγνωσμα, που αφορά στιχουργήματα ή πεζογραφήματα σε λαϊκό γλωσσικό ιδίωμα. Ξεχωρίζει με 61 επανεκδόσεις μεταξύ 1476 και 1820 η έκδοση του *Βίου* και των *Μύθων* του Αισώπου και ακολουθούν τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας (*Απόκοπος*, *Βοσκοπούλα*, *Θυσία του Αβραάμ*, *Ερωτόκριτος*), υποτικά και άλλα δημώδη βυζαντινά μυθιστορήματα, *Πανουργίαι του Μπερτόλδου* (γελοιογραφικό αφήγημα εμπνευσμένο από τα ιταλικά), *Ιστορία της Σωσάννης* (στιχουργήμα διδακτικού χαρακτήρα εμπνευσμένο από τη Βίβλο), κ.λ.π.

Τέλος, υπάρχει και η κατηγορία των βιβλίων που περιέχουν πρακτικές γνώσεις και ικανοποιούν ενδιαφέροντα γενικής παιδείας, όπως: *Πρακτική Αριθμητική ή μάλλον ειπείν Λογαριαστικήν, Γεωπονικόν, Χρονογράφος* (συμπλήρωμα που καλύπτει την περίοδο από κτίσεως κόσμου μέχρι το 1590), *Φυσιολόγος*, κ.α.

Αν και μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα το κέντρο της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας μεταφέρεται από τη Βενετία στη Βιέννη, μέσα από την παραγωγή της οποίας το ελληνικό βιβλίο αρχίζει να αλλάζει φυσιογνωμία και να εναρμονίζεται με τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα της Φωτισμένης Ευρώπης, το παραδοσιακό βιβλίο συνεχίζει να παράγεται σταθερά στη Βενετία, της οποίας η εκδοτική παραγωγή αντιπροσωπεύει το 62% της συνολικής ελληνικής παραγωγής του 18^{ου} αιώνα.⁶⁵

Πολύ σημαντική πηγή για το ζήτημα της διάχυσης του ελληνικού παραδοσιακού βιβλίου μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

⁶⁵ Για τα στοιχεία που αφορούν το ελληνικό παραδοσιακό βιβλίο βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την τουρκοκρατία (1476-1820). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1989. Επίσης Λέανδρος Βρανούσης, ό.π., σ. 30-58.

αποτελεί μια επιστολή του 1680 σταλμένη από τον Μιχαήλ Γλυκή που ζει στα Ιωάννινα, στον πατέρα του, Νικόλαο, που είναι εκδότης στη Βενετία. Στην επιστολή αυτή ο υιός Γλυκός συγκεντρώνει σε μια λίστα τα βιβλία που επιθυμεί να του στείλει ο πατέρας του, προκειμένου να τα προωθήσει ο ίδιος στην εμποροπανήγυρη του χωριού Μοσκολούρι κοντά στα Τρίκαλα. Η ίδια περίπου παραγγελία επαναλαμβάνεται την επόμενη χρονιά και αφορά την εμποροπανήγυρη της Ελασσόνας. Η λίστα αυτή περιλαμβάνει 40 τίτλους, από τους οποίους οι 25 αφορούν το λειτουργικό βιβλίο, οι 2 το αποκλειστικά σχολικό βιβλίο (*Γραμματική* του Λάσκαρι και *Παιδαγωγία*), ενώ οι 13 το λαϊκό ανάγνωσμα και ελάχιστα πρακτικά εγχειρίδια (*Ταρίφες Λογαριασμοί* και *Μετεωρολογικόν*). Ωστόσο στην κατηγορία του σχολικού βιβλίου πρέπει να προστεθούν και 5 τίτλοι από την κατηγορία του λειτουργικού, οι οποίοι αποτελούσαν τα βασικά σχολικά βιβλία της εκπαιδευτικής πρακτικής κατά την Τουρκοκρατία (*Ψαλτήρι*, *Οκτώηχος*, *Ψαλτηρόπουλο*, *Συλλειτουργικό*, *Στιχολογία*). Η αναγκαιότητα αυτής της διόρθωσης υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι τα βιβλία που ανταποκρίνονται ταυτόχρονα και στη λειτουργική και στη σχολική χρήση, παραγγέλλονται σε έναν αριθμό εκατό ως τριακοσίων αντιτύπων, τη στιγμή που τα αποκλειστικά λειτουργικά παραγγέλλονται σε ποσότητες πέντε έως δέκα αντιτύπων.

Παρά τη διόρθωση αυτή, η ποσοτική προσέγγιση των τίτλων φαίνεται να επιβεβαιώνει την πρωτοκαθεδρία του βιβλίου για εκκλησιαστική χρήση (επί συνόλου 40 τίτλων, 20 Λ. συν 5 Λ.-Σχ.), ενώ ακολουθεί το λαϊκό ανάγνωσμα (13 τίτλοι) και το καθαρά σχολικό βιβλίο (2 τίτλοι συν 5 Λ.-Σχ.). Ωστόσο η εντύπωση αυτή ανατρέπεται εάν η ποσοτική ανάλυση βασιστεί όχι στον αριθμό των τίτλων, αλλά στον αριθμό των προς παραγγελία αντιτύπων. Στην περίπτωση αυτή, επί συνόλου 1635 αντιτύπων, τα 1051 (ποσοστό 64%) αφορούν τους 7 τίτλους σχολικών βιβλίων, τα 305 (ποσοστό 19%) αφορούν τα λαϊκά αναγνώσματα με πιο περιζήτητο την *ιστορία της Σωσάννης* (100 αντίτυπα), ενώ τα 279 αφορούν τα λειτουργικά βιβλία. Τα δεδομένα αυτά ενισχύουν την άποψη πως η ελληνική αγορά του βιβλίου δεν στηρίζονταν μόνο στις αναρίθμητες εκκλησίες και τα πολυάριθμα μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής, αλλά και σε αρκετά σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης και μερικά

της αμέσως ανώτερης βαθμίδας, σχολεία που στόχευαν στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.⁶⁶

Όπως αποδεικνύει η σταθερότητα των αναγνωστικών προτιμήσεων του ελληνόφωνου κοινού, το πνευματικό κλίμα μέσα στο οποίο ζει και δραστηριοποιείται αποτελεί επιβίωση του Βυζαντίου. Όμως κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη Βαλκανική, επιτρέπουν στον κόσμο αυτό να ανοιχθεί οικονομικά και πνευματικά προς την Ευρώπη. Μια Ευρώπη που τελεί υπό την επίδραση των Φώτων, και εν τέλει συνταράσσεται από την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, η έκβαση της οποίας, υπό την επήρεια του Βοναπάρτη, περιπλέκεται και μάλλον εκκρεμεί μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Η επαφή με αυτήν την Ευρώπη, την οποία με άξονα το φαινόμενο της δεύτερης επανάστασης της ανάγνωσης περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα, θα οδηγήσει στην απόπειρα μετασχηματισμού της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας σε νεωτερική. Η απόπειρα αυτή με καίριο τρόπο είναι ορατή στην πορεία του ελληνικού βιβλίου κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου}. Η κρίσιμη αυτή περίοδος για το νεοελληνικό βιβλίο καθορίζει, καθόλου τυχαία, και την περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού.

Ο πρώτος μελετητής του ελληνικού Διαφωτισμού, ο ερευνητής που έπλασε τον όρο στα 1946, αυτονόμησε και διερεύνησε το κίνημα, θέτει στην πρωτοκαθεδρία των φαινομένων που σηματοδοτούν τη στροφή των κοινωνικών ομάδων προς το ευρωπαϊκό πρότυπο, κυρίως των φαναριωτών, των λογίων και των εμπόρων, την απότομη αλλαγή ρυθμού της εκδοτικής παραγωγής γύρω στα μέσα του αιώνα και την μεταβολή του περιεχομένου της προς το κοσμικότερο.⁶⁷ Διακρίνοντας ο Κ.Θ. Δημαράς την ελληνική παραγωγή του 18^{ου} αιώνα σε τρεις κατηγορίες, *θρησκευτικά-γραμματικά-διάφορα*, διαπιστώνει πως η σταδιακή αύξηση και αλλαγή του περιεχομένου ευνοεί κυρίως τη δεύτερη, που αφορά τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής, και κατά δεύτερον την κατηγορία *διάφορα*, η οποία εκφράζει «το ξεσπαργάνωμα της περιέργειας για τον εξωτερικό κόσμο,

⁶⁶ Ειδικά για την επιστολή του Γλυκύ βλ. Λεάνδρος Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 50-55.

⁶⁷ Κ.Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1993 (α' εκδ. 1977), σ. 28-33.

τυπικό στοιχείο των ανθρώπων αυτού του αιώνα.»⁶⁸ Έτσι για το Δημαρά, ο Διαφωτισμός στο ελληνικό παράδειγμα αποκτά έναν ιδιαίτερο προσανατολισμό, συνδυάζοντας το πρότυπο της διαχρονίας, τον αρχαίο κόσμο, με αυτό της συγχρονίας, τη «φωτισμένη Ευρώπη», γεγονός που του επιτρέπει να διακρίνει μια, παράλληλη με τη διαφωτιστική, αναγεννησιακή διαδικασία.⁶⁹ Η θέση του αυτή ίσως πρέπει να συσχετιστεί με την άποψή του ότι η απόκλιση του ελληνικού φαινομένου από το μέσο όρο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού οφείλεται στο γεγονός πως ο ελληνικός κόσμος δέχεται την επίδραση του δυτικού Διαφωτισμού «απαράσκευος, χωρίς, δηλαδή, να έχει γνωρίσει την προπόνηση της ευρωπαϊκής Αναγέννησης», καθώς βρίσκεται υπό ασιατική κυριαρχία.⁷⁰ Εν τέλει, στο σχήμα του Δημαρά, το οποίο τεκμηριώνεται σε ένα μεγάλο βαθμό με ερευνητικά δεδομένα από τον κόσμο του βιβλίου, ο Διαφωτισμός συνέβαλε στην ανάπτυξη της νεοελληνικής συνείδησης, καθώς προσέφερε επιχειρήματα για την επιστροφή στο παρελθόν.⁷¹ «Η άποψη ότι οι Έλληνες, προσεγγίζοντας τη δυτική κοσμοθεωρία και αφομοιώνοντας το όραμά της για τον κόσμο, ξαναβρίσκουν κάτι από την κληρονομιά των προγόνων τους, και η άλλη, σύμφωνα με την οποία οι αρχαίοι Έλληνες είχαν εφεύρει τα πάντα ή αναγάγει τα πάντα στην τελειότητα, γίνονται κοινοί τόποι για τον Έλληνα λόγιο κατά τα τέλη του ΙΗ' αιώνα, για να μεταβληθούν, στις αρχές του επόμενου αιώνα, σε όργανο πρόκλησης ή σε σύνθημα», επισημαίνει ο πρώτος μελετητής του ελληνικού Διαφωτισμού.⁷²

Την πολυπλοκότητα αυτού του φαινομένου, της τριπλής σχέσης νέοι Έλληνες – αρχαίοι Έλληνες – Ευρωπαίοι, ανέδειξε πρόσφατα η Νάσια Γιακωβάκη αναζητώντας τις ευρωπαϊκές του αφετηρίες, πριν την προσαρμογή του στις αναγκαιότητες του νέου ελληνισμού.⁷³ Στην προσέγγισή της τονίζει το

⁶⁸ Κ.Θ. Δημαράς, «Διαφωτισμός και νεοελληνική συνείδηση», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 121-127.

⁶⁹ ό.π., σ. 127.

⁷⁰ Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», ό.π., σ. 2.

⁷¹ Κ.Θ. Δημαράς, «Διαφωτισμός και νεοελληνική συνείδηση», ό.π., σ. 144.

⁷² ό.π., σ. 127.

⁷³ Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ.

νεωτερικό χαρακτήρα που ίδια η έννοια *Ευρώπη* αποκτά κατά τον μακρό 18^ο αιώνα, καθώς από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα μέχρι και τους ναπολεόντειους πολέμους παγιώνεται μια νέα συνείδηση, ένας νέος αυτοπροσδιορισμός, μια νέα πολιτισμική ταυτότητα, η ευρωπαϊκή. Πρόκειται για μια διαδικασία μέσα από την οποία πραγματοποιείται το πέρασμα από την παλαιότερη θρησκευτική συνείδηση της λατινικής, τόσο καθολικής όσο και μεταρρυθμιστικής, *Christianitas*, παγιωμένη από το μεσαίωνα στις δυτικές χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου, σε μια εκκοσμικευμένη και συνώνυμη του πολιτισμένου κόσμου, η οποία καθώς προηγείται των εθνικών αιτημάτων, επιτρέπει την «ανακάλυψη» της Ευρώπης από χώρες και εθνοτικές ομάδες που δεν ανήκουν στην παλαιά δυτική χριστιανοσύνη, όπως δείχνει το ρωσικό και το ελληνικό παράδειγμα. Η διεκδίκηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας από τον ελληνισμό εκδηλώνεται με μια σωρεία πρακτικών (ένδυση, επίπλωση, ταξίδι στην Ευρώπη για δουλειές, για σπουδές, για περιήγηση), μεταξύ των οποίων η ανάγνωση του ευρωπαϊκού, ξενόγλωσσου, εντύπου και η εξέχουσα θέση του στις ελληνικές ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες. Παράλληλα φαινόμενα ευρωπαϊκότητας αποτελούν η εντυπωσιακή αύξηση των μεταφρασμένων τίτλων ιδίως μετά το 1790, καθώς και η έκδοση, την ίδια εποχή, των πρώτων ελληνικών εφημερίδων, κατά μίμηση των ευρωπαϊκών, όπου κυκλοφορούν και οι ευρωπαϊκές ειδήσεις.

Ωστόσο, η ευρωπαϊκή ταυτότητα εμπεριέχει μια ισχυρή παράμετρο, αυτήν της αρχαίας Ελλάδας, μια παράμετρος που βρίσκεται υπό διαμόρφωση στον ευρωπαϊκό χώρο από την εποχή της Αναγέννησης μέχρι και τον 19^ο αιώνα, οπότε και αποκρυσταλλώνεται στη μορφή της γνώριμής μας κλασικής Ελλάδας. Μέσα από συνεχείς και αλληλοδιαδεχόμενες ταυτίσεις και αντιθέσεις με τους αρχαίους καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεωτερικότητας, οι Ευρωπαίοι νεότεροι θα καταλήξουν τον 18^ο αιώνα να καλοδεχτούν μια «νέα» χώρα στην ευρωπαϊκή κοινοπολιτεία, την αρχαία Ελλάδα, ο πολιτισμός της οποίας τοποθετείται στην αφετηρία της Ευρώπης, καθιστώντας την έτσι χώρα καταγωγής και πρωταρχικό αίτιο της ακμής του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Είναι μια χώρα αρχαία, μακρινή, στα βάθη της διαχρονίας, που προσεγγίζεται από την εποχή της Αναγέννησης μέσω των κειμένων, και

2: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός, Ιστορία της Παιδείας, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα 2003, σ. 55-74.

ταυτόχρονα σύγχρονη, προσιτή, απτή, χάρη στον περιηγητισμό, το ταξίδι στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, που ανθεί στον ύστερο 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο ιδιαίτερος αυτός δεσμός μεταξύ Ευρώπης και ελληνικής αρχαιότητας, που σφυρηλατείται κατά τη διάρκεια του αιώνα των Φώτων, δεν περνά απαρατήρητος από τους νεότερους έλληνες, που κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν την ελληνική Επανάσταση τον αξιοποιούν για να διεκδικήσουν, υπό την ιδιότητα πλέον των απογόνων των αρχαίων ελλήνων, το δικαίωμα της συμμετοχής τους στην οικογένεια των πολιτισμένων εθνών της Ευρώπης. Και πάλι οι μεταφράσεις ευρωπαϊκών βιβλίων για την αρχαία Ελλάδα αποτελούν εύλωτο τεκμήριο. Νομίζω πως η Γιακωβάκη συμβάλλει στο πρόβλημα της επιλογής προτύπων από τους νεότερους έλληνες, περιγράφοντας τις προσπάθειες μιας συγκεκριμένης μερίδας της πνευματικής ηγεσίας να κατακτήσει – για χάρη του νεότερου ελληνισμού – καταρχήν την ευρωπαϊκή ταυτότητα, όταν προβάλλεται ως απόγονος των αρχαίων Ελλήνων.

Όπως και να έχει το θέμα πάντως, η διπλή αυτή ταυτότητα, ευρωπαϊκή και συνάμα ελληνική, την οποία διεκδικεί η υπό τουρκική κυριαρχία ελληνική κοινωνία με πρωτοπόρο τη λογιосύνη, ίσως να αποτελεί άλλη μια εκδήλωση της διελκυστίνδας μεταξύ των κοσμοπολίτικων και των εθνικών τάσεων, που αναδύεται προς το τέλος του αιώνα.

Ας δούμε όμως πώς ο κόσμος του βιβλίου και οι αναγνωστικές συνήθειες του νέου ελληνισμού, αφενός τεκμηριώνουν το σχήμα του ελληνικού Διαφωτισμού που μόλις περιγράψαμε, και συμβαδίζουν με το γενικότερο ευρωπαϊκό πλαίσιο που επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αφετέρου αναδεικνύουν τις αντιστάσεις του παραδοσιακού κόσμου στην επιθετικότητα των νεωτερικών ιδεών. Πλούσια είναι τα δεδομένα που μας προσφέρει η μελέτη της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής και της διάχυσής της στο αναγνωστικό κοινό κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες αποτελούν και την κορύφωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, χάρη στη σύνθετη, εμπειριστατωμένη βιβλιογραφική δουλειά του Φίλιππου Ηλιού για τη περίοδο 1801-1820.⁷⁴

⁷⁴ Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, Αθήνα 1997. Ο τόμος περιλαμβάνει βέβαια την εκδοτική παραγωγή των ετών 1801-1818, ωστόσο οι στατιστικές προσεγγίσεις και συνολικές θεωρήσεις της εισαγωγής, «Το ελληνικό

Αυτό που πρέπει να τονιστεί εξ αρχής είναι πως το έντυπο δεν αποτελεί όργανο αποκλειστικό των νεωτεριστών. Ο δεσπόζων μέχρι τότε παραδοσιακός κόσμος, στον οποίον κυριαρχεί η εκκλησία και οι άνθρωποι της με τον θρησκευτικό τους λόγο, προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα και, για να καταστείλει τις νεωτερικές ιδέες, αφενός επιχειρεί να ελέγξει τη βιβλιοπαραγωγή, αφετέρου εκδίδει βιβλία που στοχεύουν στην ενδυνάμωση της χριστιανικής ορθόδοξης πανοπλίας. Έτσι, πλάι στο παραδοσιακό λειτουργικό και θρησκευτικό ψυχωφελές βιβλίο, εμφανίζεται, με συνεχώς διευρυνόμενη παρουσία, η θεολογική και αντιρρητική φιλολογία. Εξάλλου, οι κοινωνικές ομάδες που ταυτίζονται με το αναγνωστικό κοινό του νεωτερικού, λόγιου βιβλίου, και συνακόλουθα αποτελούν τους οπαδούς των νεωτερικών κινημάτων, δεσπόζουν στα κέντρα της εμπορικής διασποράς και σε πολύ συγκεκριμένους θήλακες των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Είναι το παραδοσιακό βιβλίο και η πνευματική κυριαρχία της εκκλησίας που προσδιορίζουν το κλίμα, μέσα στο οποίο ζει ο κύριος όγκος του ελληνικού τουρκοκρατούμενου πληθυσμού. Ας θυμηθούμε και πάλι τον Franco Venturi, που εντόπιζε τη κρισιμότητα της εποχής των Φώτων στη βίαιη σύγκρουση των νεωτερικών και των παραδοσιακών ιδεών.

Κοντά σ' αυτές τις επιφυλάξεις, που επανειλημμένα υπογραμμίζει ο Ηλιού και που αφορούν τις αντιστάσεις του θρησκευτικού παράγοντα, πρέπει να προσθέσουμε και τις επισημάνσεις του Άλκη Αγγέλου για την εμβέλεια του λαϊκού αναγνώσματος: «Τον ίδιο καιρό που η ελληνική *lite* προβληματίζεται μέσα στον πνευματικό χώρο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, η εθνική συλλογική συνείδηση (δεν ξέρω να σας πω αν εδώ είναι τα 9/10 του πληθυσμού, καθώς στη Γαλλία) κολυμπάει αντίστοιχα μέσα στον πλούτο και την ευρυχωρία του λαϊκού αναγνώσματος, όπου βρίσκει αποκούμπι η σιωπηρή πλειοψηφία στο ίδιο αρχαϊκό σχήμα από το οποίο τροφοδοτείται και η ευρωπαϊκή αντιστοιχία.»⁷⁵

Ούτως ή άλλως όμως, η αύξηση της βιβλιοπαραγωγής και η ανανέωση του τιτλολογίου αποδίδουν με εύλογο τρόπο τις νέες σχέσεις των κοινωνικών

βιβλίο στα χρόνια της ακμής του νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. κε'-ξε', καλύπτουν το σύνολο της εικοσαετίας.

⁷⁵ Άλκης Αγγέλου, «Το λαϊκό ανάγνωσμα», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ό.π., σ. 167.

ομάδων που ταυτίζονται με το αναγνωστικό κοινό, με τον κόσμο του εντύπου. Το βιβλίο πλέον δεν είναι απλώς ωφέλιμο για το στερέωμα της πίστης και των χρηστών ηθών. Είναι ένα εργαλείο ψυχαγωγίας, που οργανώνει τον ελεύθερο χρόνο συμβάλλοντας στην πνευματική καλλιέργεια. Το μικρό τμήμα του πληθυσμού που αρχικά ενδιαφέρεται για την οργάνωση και τον εμπλουτισμό μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης, σταθερά διευρύνεται, ενώ από την άλλη, οι επαγγελματίες του βιβλίου, συγγραφείς, μεταφραστές, επιμελητές εκδόσεων, προέρχονται όλο και πιο συχνά από τις τάξεις των κοσμικών ή από την ιδιότυπη μικρή ομάδα των κληρικών του Διαφωτισμού, που αποστασιοποιούνται διακριτικά από τον επίσημο λόγο της εκκλησίας. Από την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα η ελληνική λογιосύνη ανανεώνεται σε βάθος. Παράλληλα, οι δύο αυτές ομάδες, του πομπού και του δέκτη, του παραγωγού και του καταναλωτή του εντύπου, συνεργάζονται στενά στην εκδοτική δραστηριότητα, όπως αποδεικνύουν τα φαινόμενα του εκδοτικού ευεργετισμού και της προαγοράς αντιτύπων με τη μέθοδο των συνδρομών. Άλλωστε η προεγγραφή των συνδρομητών είναι για τον Ηλιού ένα τόσο σημαντικό δείγμα νεωτερικότητας, που του επιτρέπει να βλέπει στο 1749, έτος έκδοσης του πρώτου ελληνικού βιβλίου που κυκλοφόρησε χάρη σε αυτή τη μέθοδο (*Οδός Μαθηματικής* του δυτικοσπουδασμένου Μεθόδιου Ανθρακίτη), τη συμβολική έναρξη του όλου κινήματος.⁷⁶

Ας αναφερθούμε όμως σε συγκεκριμένα ποσοτικά τεκμήρια που μας προσφέρει η έρευνα του Ηλιού:

Το ύψος της παραγωγής των είκοσι πρώτων χρόνων του 19^{ου} αιώνα είναι βέβαια μικρό (5,6 τίτλοι τον μήνα, 54% των οποίων είναι επανεκδόσεις), ωστόσο παρατηρείται μια σταθερά ανοδική τάση (από 53 τίτλους το 1801 στους 130 το 1820), που μεταφράζεται σε αύξηση της παραγωγής 160% μέσα σε 40 χρόνια (1781-1790: 300 εκδόσεις, 1791-1800: 450 εκδόσεις, 1801-1810: 600 εκδόσεις και 1811-1820: 780 εκδόσεις).

Όσον αφορά το μέγεθος και τον όγκο, το βιβλίο μικρού σχήματος φαίνεται να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της εποχής, που δεν είναι πλέον μόνο θρησκευτικές και εκπαιδευτικές, αλλά ευρύτερες. Στο «βιβλίο τζέπης» ή

⁷⁶ Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 15-18.

«βιβλίο κουριόζο», που μεταφέρεται και διαβάζεται εύκολα, έρχονται να προστεθούν φυλλάδια ποικίλου περιεχομένου, η παραγωγή των οποίων αυξάνει από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Ας σημειωθεί πως το 50% των εντύπων δεν ξεπερνά τις 200 σελίδες, ενώ 31% δεν υπερβαίνει τις 48.

Το σύνηθες tirage των ελληνικών βιβλίων κυμαίνεται μεταξύ χιλίων και τριών χιλιάδων αντιτύπων, αριθμός που συναντάται στα μεγάλα τυπογραφεία με σταθερή παραγωγή και αντιπροσωπεύει και τις λόγιες εκδόσεις. Το λόγιο, νεωτερικό, βιβλίο, ωστόσο, σε αντίθεση με το παραδοσιακό, παρότι ως προς τα τραβήγματα συμβαδίζει με αυτό, σπανιότατα επανεκδίδεται, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για ιδιαίτερη ζήτηση και εκδοτικές επιτυχίες. Έχει χαμηλό ορίζοντα κυκλοφορίας και περιορισμένη δεκτικότητα από την πλευρά του κοινού, τη στιγμή που το παραδοσιακό βιβλίο επανεκδίδεται σε ένα χρονικό ανάπτυγμα τριών εκατονταετηρίδων, αναπαράγοντας παλαιά ιδεολογικά σχήματα και αντιλήψεις. Μάλιστα ένα μεγάλο τμήμα από τα αντίτυπα των μη παραδοσιακών βιβλίων δεν φτάνει ποτέ στην αγορά λόγω της χαμηλής ζήτησης αλλά και της κακής οργάνωσης του εμπορικού δικτύου και στοιβάζεται αστάχωτο και άδετο σε αποθήκες, οι οποίες φαίνεται να ανοίγουν κατά την πενταετία 1828-1832, όταν οι μεταεπαναστατικές ανάγκες της κεντρικής βιβλιοθήκης και των σχολικών βιβλιοθηκών πρέπει να καλυφθούν το συντομότερο, έστω και με παλαιότερη παραγωγή.

Τα τυπογραφεία της ελληνικής έντυπης παραγωγής βρίσκονται σε 33 διαφορετικές πόλεις. Ωστόσο η Βενετία, όπως έχει επανειλημμένα αναφερθεί, παράγει περισσότερη από τη μισή ελληνική παραγωγή, καθώς κρατά το μονοπώλιο των λειτουργικών, των παραδοσιακών εκπαιδευτικών, των θρησκευτικών ψυχοφελών και των λαϊκών λογοτεχνικών βιβλίων. Κέντρο του λόγιου ελληνικού βιβλίου αναδεικνύεται η Βιέννη, με μια παραγωγή που αντιπροσωπεύει το 36% της βενετσιάνικης, γεγονός που την καθιστά το δεύτερο μεγάλο κέντρο της ελληνικής παραγωγής και τροφοδότη του νεωτερικού πνεύματος. Το Παρίσι αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση, καθώς η ελληνική έντυπη παραγωγή του οφείλεται κατά το 70% στην παρουσία του Αδαμάντιου Κοραή, του μοναδικού έλληνα λογίου που κατορθώνει να εξασφαλίζει τα εισοδήματά του από τη συγγραφή.

Ελληνικά τυπογραφικά κέντρα αρχίζουν να εμφανίζονται από τον 19^ο αιώνα και στην οθωμανική αυτοκρατορία. Πρώτη η Κωνσταντινούπολη με το

Πατριαρχικό τυπογραφείο που λειτουργεί από το 1798 υπό καθεστώς αυστηρής λογοκρισίας, ο κένσωρ του οποίου στα 1820 φιλοδοξεί να συγκεντρώσει εκεί το σύνολο της ελληνικής παραγωγής, για να ελέγχει βέβαια αποτελεσματικότερα τους λογίους, οπαδούς του Διαφωτισμού. Αργότερα θα εμφανιστούν τυπογραφεία στις πρωτεύουσες των ηγεμονιών, Ιάσιο και Βουκουρέστι, καθώς και στη Χίο και τις Κυδωνίες, στα πλαίσια της εκπαιδευτικής δραστηριότητας δύο σημαντικών νεωτερικών σχολείων. Συνολικά όμως, η εκδοτική παραγωγή των πόλεων της αυτοκρατορίας δεν αντιπροσωπεύει παρά το 6,5% της συνολικής. Το γεγονός αυτό μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: αφενός τη δυσχέρεια στην μεταφορά και διάθεση του ελληνικού βιβλίου που παράγεται εκτός των οθωμανικών συνόρων, αφετέρου την ελευθερία λόγου και την αδυναμία λογοκριτικής παρέμβασης της εκκλησίας, που μπαίνει στη διαδικασία να πυροδοτήσει την καχυποψία των ευρωπαίων ηγεμόνων.

Ειδικά το νεωτερικό λόγιο βιβλίο αντιμετωπίζει τα μεγαλύτερα προβλήματα διακίνησης, καθώς η χαμηλή του ζήτηση και η μεγάλη γεωγραφική διασπορά του αναγνωστικού κοινού δεν ευνοεί τη δημιουργία αυτόνομων δικτύων εμπορίας. Οι βιβλιοπώλες και τα βιβλιοπωλεία σπανίζουν. Η διακίνησή του ακολουθεί περίπλοκες διαδρομές με πολυάριθμους ενδιάμεσους σταθμούς και απαιτεί πολλούς μεσολαβητές, οι οποίοι μεταφέρουν πλήθος άλλα, πολύ πιο κερδοφόρα, εμπορεύματα, μαζί με αυτό. Αντίθετα οι βενετοί τυπογράφοι, με τη μακραίωνη εμπειρία τους, διαθέτουν δικά τους πολύ πιο άρτια οργανωμένα δίκτυα, που αξιοποιούν τους παλαιούς δρόμους του θαλάσσιου εμπορίου και των εμπορικών караβανιών και εκμεταλλεύονται τις συχνές εμποροπανηγύρεις.

Δυσκολίες αντιμετωπίζουν και οι νέοι συγγραφείς και εκδότες που θέλουν να εκδώσουν τα βιβλία τους με δικά τους έξοδα, κάτι που δεν συμβαίνει στο παραδοσιακό βιβλίο, το οποίο χρηματοδοτείται από τους βενετούς τυπογράφους που το παράγουν. Για να λύσουν το πρόβλημα του κεφαλαίου που απαιτείται για τη χρηματοδότηση της έκδοσης, συχνά προσφεύγουν σε χορηγούς ή σε επενδυτές. Οι δύο αυτές πρακτικές ενίσχυσαν σημαντικά ιδιαίτερα το λόγιο βιβλίο, αλλά πιο αποτελεσματική γι' αυτό στάθηκε η μέθοδος της προεγγραφής συνδρομητών, που ξεκινά ήδη από το 1749

ακολουθώντας ιταλικά πρότυπα και λειτουργεί έως το 1922.⁷⁷ Μέσω επίσημων *Αγγελιών* συγγραφείς και εκδότες επιχειρούν να πείσουν το αναγνωστικό κοινό να προαγοράσει το βιβλίο και να συμμετάσχει έτσι στην διάδοση των Φώτων, την ανάπτυξη της παιδείας και την ανάσταση του γένους. Οι συνδρομητές συνήθως χαρακτηρίζονται «φιλογενείς» ή «φιλόμουσοι» και έχουν την τιμή να βλέπουν τα ονόματά τους δημοσιευμένα σε κατάλογο στο τέλος του βιβλίου, πράγμα που προσδίδει κύρος και ωθεί ακόμη και τους ολιγογράμματος, αλλά με οικονομική επιφάνεια εμπόρους, να γίνουν συνδρομητές προκειμένου να ανέλθουν κοινωνικά. Έτσι δημιουργείται ένα ιδεολογικό σχήμα που ανθεί στη συλλογική συνείδηση της εποχής, και θέλει τη συνειδητή συλλογική συμμετοχή στο φωτισμό πρωτεργάτη της ελευθερίας.

Οι κατάλογοι των συνδρομητών που δημοσιεύονται στα 85 από τα 110 βιβλία τα οποία κυκλοφόρησαν με αυτό το σύστημα μεταξύ 1801 και 1821, επιτρέπουν μεταξύ άλλων τη διακρίβωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και γεωγραφικής κατανομής του αναγνωστικού κοινού που υποστηρίζει το λόγο, νεωτερικό βιβλίο. Πρόκειται για ένα κοινό που είναι κατά κύριο λόγο κοσμικό. Επί συνόλου 20.555 συνδρομητών, έμποροι, πραγματευτές και βιοτέχνες αντιπροσωπεύουν το 27,2%, ακολουθούν κληρικοί και εκκλησιαστικά ιδρύματα με 20%, και οι Φαναριώτες και λοιποί αξιωματούχοι των παραδουνάβιων ηγεμονιών με 11,2%. Μικρότερα ποσοστά κατέχει το σχολικό δυναμικό (δάσκαλοι, καθηγητές, μαθητές, σχολεία) με 8,3%, και οι επιστήμονες, κυρίως γιατροί, με 1,3%. Οι γυναίκες έχουν ελάχιστη παρουσία με μόλις 0,5%.

Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή, η Κωνσταντινούπολη βρίσκεται στην κορυφή με 3001 συνδρομητές και 6452 αντίτυπα και ακολουθούν το Βουκουρέστι (2466 – 4228), η Βιέννη (2229 – 6387) και το Ιάσιο (1645 – 3289), τέσσερις πόλεις που αντιπροσωπεύουν το 45% των συνδρομητών και το 46,3% των αντιτύπων. Σμύρνη, Άθως, Κυδωνίες, Χίος, Τεργέστη και Οδησσός συγκεντρώνουν από 700 έως 1000 συνδρομητές η κάθε μία, ενώ πολύ χαμηλότερα βρίσκονται η Θεσσαλονίκη, η Ζάκυνθος, η Μόσχα, η Πέστη, τα

⁷⁷ Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού 1749-1821», *Ο Ερανιστής*, τ. 12, τεύχ. 69-70, 1975, σ. 101-179 και «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, τ. 16, 1980, σ. 285-295. Ειδικά για τα χρόνια που μας απασχολούν βλ. Φ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *ό.π.*, σ. μστ'-νστ'.

Ιωάννινα, και το Λιβόρνο (200-350 συνδρομητές). Στη συνέχεια οι τόποι πολλαπλασιάζονται και οι συνδρομητές μειώνονται, όχι όμως πάντα και τα αντίτυπα. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως η αισθητή διαφορά μεταξύ του αριθμού των συνδρομητών και του αριθμού των αντιτύπων για τα οποία προεγγράφονται (στους 20555 συνδρομητές αντιστοιχούν 43016 αντίτυπα), μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: αφενός τις τάσεις ευεργετισμού πολλών συνδρομητών, που συχνά διαμένουν μακριά από τον τόπο καταγωγής τους αλλά φροντίζουν για την πνευματική του ανάπτυξη με δωρεές βιβλίων προς τα σχολεία και τους δασκάλους, αφετέρου την πρόθεση εμπορίας ενός μικρού αριθμού βιβλίων. Πάντως από τη γεωγραφική κατανομή των συνδρομητών προκύπτει πως το 49,8% διαμένει εντός των συνόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ το 45% στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τις παροικίες του εξωτερικού, και μόνο ένα 2% στα Επτάνησα. Μόλις το 6,3% των συνδρομητών ζει σε περιοχές που θα αποτελέσουν αργότερα τμήμα του νέου ελληνικού κράτους.

Η τελευταία αυτή διαπίστωση είναι σημαντική καθώς το συνδρομητικό αυτό σύστημα εφαρμόστηκε σχεδόν αποκλειστικά σε εκδόσεις κοσμικού ενδιαφέροντος, που προέρχονται από το περιβάλλον των οπαδών του Διαφωτισμού και επομένως αποδίδει σε ένα μεγάλο βαθμό τη δυναμική της απορρόφησης του λόγιου βιβλίου και της διάχυσης των νεωτερικών ιδεών. Πρόκειται για βιβλία επιστημονικό-φιλοσοφικά και αρχαιογνωστικά, πολλά από τα οποία είναι μεταφράσεις. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν τρία βιβλία του μεγάλου αντιπάλου των Διαφωτιστών, του Νικόδημου Αγιορείτη, οι συνδρομητές του οποίου εμφανίζουν μια γεωγραφική κατανομή που συμπίπτει με αυτή του παραδοσιακού βιβλίου. Έτσι εξηγείται και η σημαντική θέση του Άθω μεταξύ των μεγάλων συνδρομητικών κέντρων αλλά και η σημαντική αναλογία της κοινωνικής κατηγορίας των κληρικών. Χωρίς τα βιβλία του Νικόδημου ο Άθως συγκεντρώνει μόλις 26 συνδρομητές με 31 αντίτυπα, ενώ το ποσοστό των κληρικών πέφτει στο 13,7%.

Στο συνολικό τιτολόγιο της εικοσαετίας, το θρησκευτικό και γενικά το παραδοσιακό βιβλίο συνεχίζει να δεσπόζει με 58% επί της συνολικής παραγωγής, πλάι σ' αυτό όμως ενισχύονται κατηγορίες, όπως η λόγια λογοτεχνία, τα βιβλία αρχαιομάθειας (συγγραφείς, μεταφράσεις, μελέτες, λεξικά, γραμματικές), τα επιστημονικά, τα ιστορικά, τα φιλοσοφικά, τα

γεωγραφικά, τα βιβλία κοινωνικής συμπεριφοράς, τα βιβλία που εξυπηρετούν ανάγκες γλωσσομάθειας, βιβλία που αφορούν τις γλωσσικές έριδες, δημοσιεύματα για θέματα επικαιρότητας και βιβλία με πρακτικές γνώσεις. Ωστόσο, με βάση μια άλλη ταξινομική λογική, πιο συνεπή προς τις συνήθειες πρακτικές, τα επιστημονικό-φιλοσοφικά και τα αρχαιογνωστικά βιβλία θα έπρεπε να ενταχθούν στην κατηγορία των σχολικών εγχειριδίων. Άλλωστε από τις προμετωπίδες είναι εμφανές πως διδάσκονται στις ανώτερες τάξεις: «προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων» ή «παιδείας ένεκα των την Ελλάδα φωνήν διδασκομένων Ελλήνων.» Έτσι τα νεωτερικά σχολεία που εμφανίζονται αυτήν την εποχή, αναδεικνύονται, με όπλο το λόγιο βιβλίο, σε κοιτίδες πνευματικής ανανέωσης.

Τεκμήριο της στροφής προς την Ευρώπη και δείκτη της μετακένωσης των ευρωπαϊκών φώτων αποτελούν και οι μεταφράσεις, που αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό τμήμα της παραγωγής, και μαζί με αυτές οι παραφράσεις, οι απομιμήσεις και τα ερανίσματα, που αν συνυπολογιστούν ανεβάζουν πολύ, ίσως και διπλασιάζουν, το ποσοστό. Με εξαίρεση τα μεταφρασμένα λαϊκά αναγνώσματα, οι μεταφράσεις ανήκουν στον κύριο κορμό του λόγιου βιβλίου και αφορούν τις επιστήμες, την ιστορία, τη φιλοσοφία, τη λόγια λογοτεχνία, ενώ πολλές από αυτές αποτελούν επίσης σχολικά εγχειρίδια. «Το νεωτερικό βιβλίο διεμβολίζει τη βιβλιοπαραγωγή με αιχμή τις μεταφράσεις», σχολιάζει ο Ηλιού.

Για την εκκλησία και τους συντηρητικούς λόγιους η αθρόα εισαγωγή νέων γνώσεων και δυτικής παιδείας δεν μπορεί παρά να είναι υπονομευτική της πίστης και του καθεστώτος. Τα αντιρρητικά κείμενα πληθαίνουν και κινδυνολογούν. Υπό την υψηλή επιστασία του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (1797-1799 και 1819-1821), οι δύο συστηματικότεροι υπέρμαχοι του παραδοσιακού κόσμου, ο Αθανάσιος Πάριος και ο Νικόδημος Αγιορείτης, εγκωμιάζουν τη λογοκρισία και προτείνουν ριζικά μέτρα για την εξουδετέρωση των αντιφρονούντων.⁷⁸

⁷⁸ Για τις δύο σημαντικότερες κρίσεις μεταξύ της επίσημης εκκλησίας και των οπαδών του Διαφωτισμού, κατά τη δεκαετία του 1790 και στα τέλη της δεκαετίας του 1810, δες Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», *ό.π.*, σ. 22-26.

Δεν είναι όμως μόνο το ελληνικό βιβλίο, δηλαδή το βιβλίο που απευθύνεται αποκλειστικά στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, που διακινείται στον ελληνόφωνο κόσμο της καθ' ημάς Ανατολής και στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Είναι και το «δυτικό» βιβλίο, η παρουσία του οποίου είναι έντονη στις ελληνικές βιβλιοθήκες, όπως μαρτυρούν τουλάχιστον οι διασωθέντες κατάλογοι. Το «δυτικό», νοούμενο ως το ξενόγλωσσο, βιβλίο στον ελληνικό χώρο απασχόλησε τον Κ.Θ. Δημαρά, ο οποίος σκιαγράφησε μια γενική, τη μοναδική έως σήμερα, εισαγωγή στο θέμα.⁷⁹

Εντοπίζει κατ' αρχάς στον αρχόμενο 16ο αιώνα κάποια δείγματα λατινομάθειας, που οφείλονται στη φάση του θρησκευτικού ουμανισμού όπου βρίσκεται εκείνο το διάστημα η Εκκλησία, με κύρια χαρακτηριστικά την υποχώρηση της δυσπιστίας και τη στροφή προς τη Δύση, απ' όπου προσδοκά να αντλήσει παιδεία και συμπαράσταση. Το κύκλωμα που δημιουργείται μεταξύ Κρήτης, Βενετίας και Οικουμενικού Πατριαρχείου, αποτελεί την πλέον αισθητή έκφραση της μεταβολής αυτής. Στα πλαίσια αυτά νοείται και η συνοδική πράξη του 1593, όπου το Οικουμενικό Πατριαρχείο ορίζει «έκαστον επίσκοπον εν τη αυτού παροικία φροντίδα και δαπάνην την δυναμένην ποιείν, ώστε τα θεία και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθείν δε κατά δύναμιν τοις εθέλουσι διδάσκειν και τοις μαθεῖν προαιρουμένοις, εάν των επιτηδείων χρειαν έχωσιν.» Έτσι νομοθετείται η ίδρυση σχολείων, προβλέπεται διδακτικό προσωπικό από τους κόλπους της Εκκλησίας, η ανώτερη μόρφωση του οποίου οφείλεται στη φοίτησή του στα ιταλικά πανεπιστήμια και κυρίως στην Πάδοβα, καθιερώνονται υποτροφίες, και οργανώνονται βιβλιοθήκες για τις εκπαιδευτικές αυτές ανάγκες που δημιουργεί η επίσημη Εκκλησία. Προεξάρχουσα μορφή αυτής της τάσης είναι βέβαια ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης, τον οποίο συναντήσαμε να επιχειρεί και την ίδρυση ενός τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Εκτελεστικό όργανό της αποτελεί ο Μητροφάνης Κριτόπουλος, ο οποίος για 12 χρόνια ζει στο εξωτερικό διαπραγματευόμενος με ηγετικά στελέχη των άλλων θρησκευτικών δογμάτων και συγκεντρώνοντας επίμονα και συστηματικά βιβλία από το δυτικό κόσμο, μεγάλος αριθμός των οποίων διασώζεται σήμερα στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη

⁷⁹ Κ.Θ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ό.π., σ. 169-188.

Αλεξανδρείας.⁸⁰ Δίπλα σ' αυτήν την τάση όμως δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τον αντιρρητικό αγώνα κατά του Παπισμού, ο οποίος χωρίς τη γνώση των λατινικών είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί.

Σε ό,τι αφορά τον αιώνα που μας απασχολεί, δύο παράγοντες, που ενεργοποιούνται μάλιστα ταυτόχρονα, στα 1714, είναι καθοριστικοί: η διεθνής προαγωγή της γαλλικής γλώσσας, η οποία αναγνωρίζεται ως επίσημη γλώσσα της διεθνούς διπλωματίας, και η ανάληψη της ηγεμονίας των παριστρίων ηγεμονιών από την τάξη των Φαναριωτών, της ελληνικής αυτής ηγετικής ομάδας, που πρώτη θα στραφεί προς τα κοσμοπολίτικα ευρωπαϊκά Φώτα, με μοχλό την εξ επαγγέλματος απαραίτητη γαλλομάθεια και συνακόλουθα το γαλλικό ανάγνωσμα. Έτσι το φαναριώτικο σπίτι θα γίνει δέκτης και φορέας του γαλλικού βιβλίου στο χώρο της ελληνικής Ανατολής, πράγμα που πιστοποιούν οι κατάλογοι των φαναριώτικων βιβλιοθηκών, όπως αυτός της οικογένειας Μαυροκορδάτου. Καθώς ο αιώνας προχωρά το βιβλίο των ομιλούμενων ευρωπαϊκών γλωσσών, με προεξάρχον το γαλλικό και ακολούθως το ιταλικό (πολλοί είναι οι παράγοντες που επιτρέπουν την ιδιαίτερη εξοικείωση κάποιων ελληνικών κοινωνικών ομάδων ή ελληνόφωνων περιοχών με την ιταλική γλώσσα), θα κάνει όλο και πιο έντονη την παρουσία του στις βιβλιοθήκες των οπαδών των Φώτων, γεγονός που οδηγεί την αντιδραστική πλέον Εκκλησία να ζητά, και συχνά να επιτυγχάνει, την απαγόρευση τη διδασκαλίας των δυτικών γλωσσών στα σχολεία του ελληνικού χώρου, με το επιχείρημα ότι η γλωσσομάθεια οδηγεί στην αθεΐα.

Παρά την αδιαμφισβήτητη αξία της ανακοίνωσης αυτής για το ζήτημα του «δυτικού» βιβλίου στον ελληνικό χώρο, ανακοίνωση που άνοιξε μάλιστα ερευνητικούς δρόμους προς την κατεύθυνση της τεκμηρίωσης και συνολικής θεώρησης του φαινομένου μέσω της αξιοποίησης των διαθέσιμων πηγών, έστω κι αν οι ελληνικές έρευνες δεν τους ακολούθησαν ακόμη, ο τρόπος που ο Δημαράς επιλέγει να διαχειριστεί το θέμα, αφήνει απέξω μια μεγάλη κατηγορία

⁸⁰ Για τα σχετικά με τη συγκρότηση αυτής της ιδρυματικής, αναγεννησιακού τύπου, βιβλιοθήκης και τον πλήρη κατάλογο των εντύπων της, μέσα από τον οποίο αναδεικνύονται και οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες πολλών, εκτός του Κριτόπουλου, κληρικών της ουμανιστικής τάσης (Μελέτιος Πηγάς, Μάξιμος Πελοποννήσιος, Κύριλλος Λούκαρις, κ.α.) βλ. Γιάννης Καράς, «Η Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας», *Τετράδια εργασίας 9. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17ος-19ος αι.)*, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1987, σ. 11-130.

βιβλίων. Πρόκειται για τα βιβλία της ουμανιστικής παράδοσης, που απευθύνονται στο κοινό των ευρωπαίων λογίων, και περιέχουν κείμενα σε αρχαία ελληνική γλώσσα, συνοδευόμενα συχνά από τη λατινική τους μετάφραση (γραικολατίνες).

Η κατηγορία των κλασικών κειμένων, που πρώτη από όλες ευνοήθηκε από την ανάπτυξη του έντυπου πολιτισμού από τα τέλη του 15ου και εξής, φαίνεται να κάνει την εμφάνισή της στις βιβλιοθήκες του ελληνικού χώρου, μοναστηριακές και εκκλησιαστικές, ως επί το πλείστον, και μέχρι τότε θησαυροφυλάκια του χειρόγραφου πολιτισμού, κατά τον 17ο αιώνα, στα πλαίσια του θρησκευτικού ουμανισμού, όπως δείχνει και η περίπτωση του Μητροφάνη Κριτόπουλου. Αυτή η επαναδραστηριοποίηση των παλαιών ιδρυματικών βιβλιοθηκών με μοχλό το έντυπο πλέον βιβλίο συμβαδίζει με τη λειτουργία κοντινών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Η συνύπαρξη αυτή ως φαινόμενο πυκνώνει από τα μέσα του 17ου αιώνα και εξής. Από τον 18ο όμως αιώνα η κοινωνική κατηγορία που πλέον στηρίζει οικονομικά και ηθικά την ίδρυση σχολείων και των απαραίτητων για τη λειτουργία τους σχολικών βιβλιοθηκών, είναι οι έμποροι της Διασποράς.⁸¹

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ζαγοριανού εμπόρου Ιωάννη Πρίγκου (1725-1789), που στέλνει από το Άμστερνταμ, όπου δραστηριοποιείται επαγγελματικά, περί τους χίλιους τόμους στη σχολική βιβλιοθήκη του τόπου καταγωγής του.⁸² Η τριαντάχρονη διαμονή του στο εξωτερικό, όπου ζει από κοντά την άφθονη παραγωγή των βιβλίων και τη γρήγορη διάδοση της γνώσης και των επιστημών, τον μετατρέπει σε μεγάλο θαυμαστή της τυπογραφίας: «Και ο αυτός τύπος έκαμε τα βιβλία μυριόφτηνα να τα έχει ο καθένας. Όπου, αν ήταν να είναι με χειρόγραφα, ολίγοι ήθελε τα έχουν, όσοι είχαν τη δύναμην να εξοδιάσουν να τα μεταγράψουν».⁸³ Από αγράμματος έμπορος μεταμορφώνεται σε μέγα βιβλιόφιλο και εραστή των γραμμάτων, ιδιότητα που προσπαθεί να

⁸¹ Για μια περιεκτική παρουσίαση της πορείας των ελληνικών βιβλιοθηκών από την πτώση της Κωνσταντινούπολης μέχρι το 1821 βλ. Loukia Droulia, «Les foyers de culture en Grèce pendant la domination ottomane : les cas des bibliothèques», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ό.π., σ. 189-206.

⁸² Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ. Η σχολή και η βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*. Αθήνα 1964 (Θεσσαλικά Χρονικά, τ. 9, 1964).

⁸³ ό.π., σ. 113.

ξυπνήσει στους ομοεθνείς του: «Και τι καλύτερη συναναστροφή χρειάζεσαι, άνθρωπε, από τα βιβλία; Όταν αναγνώσης το ένα, άρχισε το άλλο».⁸⁴ Οι προτροπές του απευθύνονται κυρίως στους νέους και τονίζουν την αναπλαστική δύναμη της παιδείας: «[τα βιβλία] όλα χάριν μαθημάτων έγιναν προς προκοπήν των νέων να καταγίνονται στα γράμματα, και με αυτά μανθάνουσιν κάθε επιστήμην και χρείαν· οπού παιδευόμενοι με την σποδὴν λαμπρύνονται στον νουν, [και] επίσημοι γίνονται».⁸⁵ Την ιδιαίτερη προτίμηση του Πρίγκου συγκεντρώνουν τα ελληνικά συγγράμματα, που ωστόσο είναι προσιτά μόνο στις έντυπες εκδόσεις των δυτικών τυπογραφείων, που απευθύνονται στο δυτικό λόγιο αναγνωστικό κοινό: «αν οι βάρβαροι αγαπούν τα ιδικά μας βιβλία, πόσο μάλλον εμείς έπρεπε να τα αγαπούμε, ως οπού είναι ίδια, εδικά μας. Και με όλον αυτό, όχι μόνον αυτά αφήσαμε, αλλά σχεδόν όλην την σπουδήν, και εγίνημεν εμείς βάρβαροι, σοφοί όντες, και αυτοί σοφοί. Και αυτό, με το να μην έχωμε αγάπην στα γράμματα, να καταγινόμεστε καθώς οι πρόγονοί μας, οπού είναι καύχημα όλου του κόσμου.»⁸⁶ Ο ιδιόγραφος κατάλογος των βιβλίων που έστειλε ο Πρίγκος στη Ζαγορά και σώζεται στη σημερινή βιβλιοθήκη ως χειρόγραφο υπ' αριθ. 129,⁸⁷ αποτελεί σημαντική ένδειξη αθρόας εισαγωγής ουμανιστικού βιβλίου στις ελληνικές σχολικές βιβλιοθήκες που συγκροτούνται κατά τον προχωρημένο 18^ο αιώνα, ένδειξη που συνάδει με το διπλό, τόσο ευρωπαϊκό όσο και αρχαιοελληνικό, πρότυπο των ελληνικών Φώτων.

Η περίπτωση όμως του Πρίγκου είναι ενδεικτική και ενός άλλου φαινομένου, που διαπλέκει αξεδιάλυτα την ιστορία των ιδιωτικών με αυτή των σχολικών και, εν γένει, των δημοσίου χαρακτήρα βιβλιοθηκών. Ήδη από τον 17^ο αιώνα ο κύκλος των ανθρώπων που έχουν τη δυνατότητα να συγκροτούν μια ιδιωτική βιβλιοθήκη λόγιου χαρακτήρα διευρύνεται. Δεν είναι μόνο υψηλόβαθμοι εκκλησιαστικοί και λαϊκοί αξιωματούχοι, αλλά και απλοί κληρικοί που επιτελούν εκπαιδευτικό έργο, ενώ κατά τον 18^ο αιώνα προστίθενται σε αυτούς έμποροι, γιατροί και άλλες κοινωνικό-επαγγελματικές κατηγορίες. Στις συνειδήσεις τους οι συλλογές τους αποκτούν όλο και μεγαλύτερο βάρος και σύντομα βλέπουν σ' αυτές το μέσο με το οποίο, όχι μόνο

⁸⁴ ό.π., σ. 115.

⁸⁵ ό.π., σ. 115.

⁸⁶ ό.π., σ. 116.

⁸⁷ Δημοσιεύεται από τον Σκουβαρά, ό.π., σ. 125-134.

θα προσδώσουν κοινωνικό κύρος στην προσωπικότητά τους, αλλά και θα υπηρετήσουν την παιδευτική αναγέννηση των ομοεθνών τους.

Οι τάσεις αυτές αναδεικνύονται ανάγλυφες μέσα από τις σελίδες του ελληνικού περιοδικού τύπου, που, κατά μίμηση του ευρωπαϊκού, αναπτύσσεται κι αυτός στην ύστατη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα και πυκνώνει κατά τις δύο επόμενες με ορμητήριο το γεωγραφικό δίπολο Βιέννης-Παρισιού. Το νεόκοπο αυτό μέσο μαζικής επικοινωνίας λειτουργεί ως διάυλος μεταξύ του ελληνόφωνου κόσμου και των ποικίλων ευρωπαϊκών εξελίξεων, ενώ ταυτόχρονα έρχεται να συσπειρώσει τις δυνάμεις της ελληνικής λογιοσύνης προσφέροντας ένα βήμα προς έκφραση των ενδιαφερόντων, των προβληματισμών και των αιτημάτων τους. Καθώς η εξοικείωση με τον κόσμο του εντύπου κατέχει στα μάτια τους την πρωτοκαθεδρία στην ιεράρχηση των εθνικών αναγκών, αφού το έντυπο βιβλίο αποτελεί εργαλείο φωτισμού και καίριο πολιτισμικό δείκτη, οι εκδότες και συνεργάτες των εφημερίδων και των περιοδικών αφιερώνουν σελίδες επί σελίδων στην προώθηση του βιβλίου. Πότε με τη συνήθη μέθοδο της βιβλιοκρισίας πότε με άλλους πιο έμμεσους τρόπους παρουσιάζονται τα νέα βιβλία της ελληνικής λογιοσύνης, πρωτότυπα ή μεταφράσεις. Παράλληλα παρουσιάζονται οι ευρωπαϊκές εκδόσεις αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, καθώς και οι εκδόσεις σύγχρονων ευρωπαίων λογίων που αφορούν είτε την αρχαιογνωσία είτε τις επιστήμες και τις τέχνες. Πηγή για τις εξελίξεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής βιβλιοπαραγωγής αποτελούν τα πολιτικά, φιλολογικά και επιστημονικά φύλλα της Αυστρίας, των γερμανικών κρατιδίων, της Γαλλίας και, σπανιότερα, της Αγγλίας. Το παραδοσιακό βιβλίο που τυπώνεται στη Βενετία ή στο νεοσύστατο πατριαρχικό τυπογραφείο, είτε αγνοείται είτε μνημονεύεται, συχνά με ύφος ειρωνικό, για να τονιστεί η λήξη του προορισμού του.⁸⁸

Η καταγραφή όμως των βιβλίων αποτελεί μόνο το πρώτο βήμα. Αυτό που μετρά περισσότερο είναι η διακίνηση και διάδοσή τους. Γι' αυτό και η έκκληση του *Λόγιου Ερμή* προς τους έλληνες συγγραφείς να μην περιορίζονται στην αποστολή των βιβλίων τους αλλά να δηλώνουν μέσω του περιοδικού την

⁸⁸ Για το θέμα της προβολής και προώθησης του βιβλίου μέσα από τον ελληνικό προεπαναστατικό τύπο, βλ. Εμμ. Φραγκίσκος, «Η ευρυχωρία του βιβλίου: από την καταγραφή των εκφάνσεών της στα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά (1811-1821)», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ό.π., σ. 145-156.

τιμή τους και τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε κανείς να τα αποκτήσει ευκολότερα. Γι' αυτό και η έγνοια για τη συλλογική, και ιδιαίτερα τη σχολική, χρήση των βιβλίων, μέσα από την οποία ανακύπτει το αίτημα για σύσταση βιβλιοθηκών. Με το σκεπτικό ότι «σχολείον χωρίς βιβλία και άλλα αναγκαία όργανα της μαθήσεως είναι ως στρατόπεδον χωρίς όπλα», ο έμπορος στην Ιταλία Δημ. Καριτσιώτης θα ανακοινώσει σε τεύχος του *Λογίου Ερμής* του 1812 την ανέγερση σχολείου εξοπλισμένου με βιβλιοθήκη στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τον Άγιο Ιωάννη του Άστρους.⁸⁹

Ξεχωριστή θέση στον αγώνα για ίδρυση και εφοδιασμό σχολικών βιβλιοθηκών στον τουρκοκρατούμενο ελληνόφωνο κόσμο που διεξάγουν οι λόγιοι του Διαφωτισμού, κατέχει ο λόγος του Κωνσταντίνου Ασώπιου με θέμα «Ποία είναι τα δραστικώτερα μέτρα, δι' ων πλατύνονται και διαδίδονται αι γνώσεις εις το πολύ μέρος του έθνους, δι' ων βελτιούνται και εκπαιδεύονται οι άνθρωποι». Ο λόγος, που εκφωνήθηκε το 1817 στις δημόσιες εξετάσεις της σχολής Τεργέστης, δημοσιεύθηκε στο *Λόγιο Ερμή* το ίδιο έτος. Ο Ασώπιος επικεντρώνεται στις βιβλιοθήκες και, αφού κάνει μια σύντομη αναδρομή στο θεσμό, επιχειρεί να αποδείξει την ίδρυση βιβλιοθηκών «ως ανάγκην πολιτικήν».⁹⁰ Το πρότυπο είναι και πάλι η Ευρώπη, όπου εκατοντάδες αναγνώστες συρρέουν στα αναγνωστήρια των βιβλιοθηκών, στις οποίες χρωστούν την καλλιέργειά τους. Γιατί η βιβλιοθήκη οφείλει να υπερβαίνει τη διδακτική της αποστολή και να επιτελεί ένα κοινωνικό έργο μετασχηματίζοντας τους όρους παιδείας του κοινωνικού σώματος: «Όταν η μάθησις περισσεύση και, ίνα είπω ούτως, εκχειλίση από τον περίβολον των σχολείων, πρέπει εξάπαντος να πέση εις τους κόλπους του λαού· και αφού έπειτα διαδοθή η φιλομάθεια εις το έθνος, τότε υπάγει μόνον του εις ζήτησίν της».⁹¹ Είναι επομένως ιδιαίτερος σημαντικό για τον Ασώπιο το γεγονός πως στον ελληνικό χώρο οι βιβλιοθήκες πολλαπλασιάζονται, εμπλουτίζονται και αποβαίνουν κοινωφελείς, ανοιχτές στο κοινό, κατά το ευρωπαϊκό παράδειγμα.

Πέρα όμως από το καθαρά ιδεολογικό ενδιαφέρον, οι σελίδες του περιοδικού τύπου προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και αριθμητικά

⁸⁹ Παρατίθεται από τον Εμμ. Φραγκίσκο, ό.π., σ. 153.

⁹⁰ ό.π., σ. 154.

⁹¹ ό.π., σ. 154.

δεδομένα για την οικοδομική μορφή των βιβλιοθηκών, τον αριθμό των εντύπων της, τα κονδύλια αγοράς βιβλίων, μέσα από την προβολή συγκεκριμένων περιπτώσεων, που ευελπιστούν να λειτουργήσουν ως παράδειγμα προς μίμηση. Η αποδελτίωση της πηγής αυτής προσέφερε πληροφορίες για την ίδρυση ή την κατάσταση των βιβλιοθηκών σε 20 περιοχές του τουρκοκρατούμενου και του παροικιακού ελληνισμού κατά την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα, ως παράδειγμα προβάλλονται και οι περιπτώσεις λογίων, που ήδη κατέχουν ή εκείνη τη στιγμή συγκροτούν ιδιωτικές συλλογές, με σκοπό να τις αφιερώσουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

III. Συμπέρασμα

Στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο των μέσων του 18^{ου} αιώνα έχει διαπιστωθεί μια έκρηξη του έντυπου πολιτισμού, που χαρακτηρίζεται από εντατικούς ρυθμούς αύξησης της εκδοτικής παραγωγής και σημαντική ποιοτική διαφοροποίησή της. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά την επιβολή των καθομιλούμενων ευρωπαϊκών γλωσσών έναντι της λατινικής και τη στροφή στη λογοτεχνία, τις τέχνες, τις επιστήμες και τη φιλοσοφία με ταυτόχρονο υποβιβασμό των θρησκευτικών ενδιαφερόντων. Στις οικονομικοκοινωνικές διαστάσεις αυτού του φαινομένου περιλαμβάνονται οι προσιτότερες τιμές στο βιβλίο και το συνακόλουθο άνοιγμα των ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικών τάξεων προς αυτό. Εξάλλου, νέες πρακτικές, όπως τα βιβλιοπωλεία που επιτρέπουν το δανεισμό του εμπορικού τους προϊόντος, οι αναγνωστικές λέσχες, αλλά και η μετατροπή των μεγάλων βασιλικών, εκκλησιαστικών και πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών σε δημόσιες, διευκολύνουν την επαφή ευρύτερων ομάδων με το έντυπο βιβλίο. Αλλά και η ταυτόχρονη έκρηξη του ημερήσιου και περιοδικού τύπου αποτελεί έκφανση εξίσου σημαντική του έντυπου πολιτισμού των νεωτερικών κοινωνιών.

Η κατανόηση αυτού του συνολικού φαινομένου, που οι ιστορικοί έχουν ορίσει ως δεύτερη επανάσταση της ανάγνωσης, έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την διεθνή έρευνα και μάλιστα σε συνδυασμό με το πρόβλημα της διάχυσης των ιδεών ενός λόγιου πνευματικού κινήματος, όπως ήταν ο Διαφωτισμός, που, για πολλούς, φαίνεται να οδήγησε στην μαζική πολιτική δράση (πολιτικές και εθνικές επαναστάσεις).

Με το φιλαναγνωστικό αυτό κλίμα που περιγράφηκε ως δεύτερη επανάσταση της ανάγνωσης, ήρθαν σε άμεση επαφή έλληνες έμποροι και λόγιοι, που ταξίδευαν και διέμεναν στην Ευρώπη με σκοπό να επεκτείνουν είτε τις εμπορικές τους δραστηριότητες είτε τις σπουδές τους. Με ευρωπαϊκές εκδόσεις εμπλουτίζουν τις βιβλιοθήκες τους και ευρωπαϊκά φαινόμενα επιχειρούν να μεταφέρουν στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό χώρο, για να ανανεώσουν την παιδεία και να την προωθήσουν σε ευρύτερες ομάδες.

Το έντυπο βιβλίο δεν είναι βέβαια άγνωστο στον ελληνικό κόσμο, παρά το γεγονός ότι κυριαρχείται από έναν πολιτισμό, τον οθωμανικό, η σχέση του οποίου με την τυπογραφία είναι ανύπαρκτη. Οι βυζαντινοί λόγιοι που θα βρεθούν στην Ιταλία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, σύντομα θα απευθυνθούν στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Έτσι με κέντρο τη Βενετία θα αναπτυχθεί μια έντονη εκδοτική δραστηριότητα από ιταλούς και, πολύ σύντομα, έλληνες εκδότες και τυπογράφους, οι οποίοι προμηθεύουν για πολλούς αιώνες τον ελληνόφωνο κόσμο σε όλη του την έκταση με βιβλία καθαρά θρησκευτικά ή θρησκευτικά για σχολική χρήση, βιβλία πρακτικών γνώσεων και βιβλία λαϊκής λογοτεχνίας. Οι κατηγορίες αυτές συναποτελούν αυτό που η ελληνική ιστοριογραφία περιγράφει ως παραδοσιακό ελληνικό βιβλίο και επανεκδίδονται με σταθερούς ρυθμούς και σε μεγάλα *triage* καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης.

Οι πολιτικο-στρατιωτικές και οικονομικές συγκυρίες του ύστερου 18^{ου} αιώνα όμως έδωσαν τη δυνατότητα σε μικρές ομάδες των ελληνικών κοινοτήτων να έρθουν σε επαφή με την Ευρώπη. Η ευρωπαϊκή εμπειρία των πολυταξιδεμένων ελλήνων εμπόρων και λογίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα έχει ως αποτέλεσμα να διεκδικήσουν τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτισμικής ταυτότητας, που θα στηρίζεται στην τριπλή σχέση Ευρωπαίοι-Αρχαίοι Έλληνες-Νεότεροι Έλληνες. Η Φωτισμένη Ευρώπη και οι αρχαίοι έλληνες πρόγονοι θα χρησιμεύσουν ως πρότυπα στο ανατρεπτικό πρόγραμμα των ελλήνων εμπόρων και λογίων. Το πνευματικό αυτό κίνημα που από τον Κ.Θ. Δημαρά ορίστηκε ως Νεοελληνικός Διαφωτισμός και από τον Φίλιππο Ηλιού χαρακτηρίστηκε ως «Νεωτερική πρόκληση» έθεσε ως βασικό του στόχο τον αναπροσανατολισμό της ελληνικής παιδείας.

Τα συμπεράσματα του Φίλιππου Ηλιού από την ποσοτική προσέγγιση της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής κατά την κρίσιμη πρώτη εικοσαετία του 19^{ου}

αιώνα, που αποτελεί και τη φάση κορύφωσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το ρόλο που επιφύλαξαν για το έντυπο βιβλίο οι έλληνες Διαφωτιστές στα πλαίσια του νεωτερικού τους εγχειρήματος. Οι λόγιοι παράγουν και οι έμποροι χρηματοδοτούν και αγοράζουν εκδόσεις με ανανεωμένο περιεχόμενο, πρωτότυπο και μεταφρασμένο, που ακολουθεί τις εκδοτικές τάσεις της Δυτικής Ευρώπης και απομακρύνεται από τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα. Κέντρο του νεωτερικού αυτού βιβλίου αποτελεί η Βιέννη που ανταγωνίζεται πλέον το παραδοσιακό βενετσιάνικο βιβλίο. Αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας είναι και η αύξηση της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής.

Παρ' όλα αυτά, το ελληνικό νεωτερικό βιβλίο δεν είναι αρκετό για να στηρίξει την ανανέωση της νεοελληνικής παιδείας. Το παράδειγμα του ζαγοριανού εμπόρου Ιωάννη Πρίγκου που διαμένει και δραστηριοποιείται στο Άμστερνταμ για τριάντα περίπου χρόνια, περιγράφει για χάρη μας τον τρόπο με τον οποίο οι λόγιες ιδιωτικές βιβλιοθήκες συγκροτούνται με ευρωπαϊκές εκδόσεις και στη συνέχεια αποστέλλονται στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό κόσμο για να μετατραπούν σε ιδρύματα δημόσιου χαρακτήρα και να υποστηρίξουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχολείων. Οι σωζόμενες, είτε ιδιωτικές είτε δημόσιες, βιβλιοθήκες, που συγκροτήθηκαν την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ευρωπαϊκών εκδόσεων, όπως είχε επισημάνει ο Κ.Θ. Δημαράς σε ανακοίνωσή του με τίτλο «το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο». Ωστόσο, στον όρο «δυτικό βιβλίο» ο Δημαράς δεν συμπεριλαμβάνει τις εκδόσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων που εκδίδονται στην Ευρώπη από την εποχή της Αναγέννησης και απευθύνονται στους ευρωπαίους λογίους που ανατράφηκαν μέσα στο κλίμα του ουμανισμού.

Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά, που κάνουν την εμφάνισή τους στη Βιέννη και στο Παρίσι κατά την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα προωθούν τα εγχειρήματα της ελληνικής λογιосύνης με δύο τρόπους: αφενός κατευθύνουν τις επιλογές του αγοραστικού κοινού προς το σύγχρονο ευρωπαϊκό φιλοσοφικο-επιστημονικό βιβλίο, προς τις ευρωπαϊκές εκδόσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων και προς την εκδοτική παραγωγή των νεωτερικών ελλήνων λογίων, αφετέρου φροντίζουν για τη διακίνηση και διάδοση αυτού του υλικού κάνοντας έκκληση για σύσταση βιβλιοθηκών στον ελληνικό χώρο.

Το γενικό αυτό πλαίσιο προώθησης του έντυπου πολιτισμού και αναπροσανατολισμού των αναγνωστικών προτιμήσεων και του εκπαιδευτικού προγράμματος στον ελληνικό χώρο που επιχείρησε η ελληνική νεωτερική λογοσύνη, μας επιτρέπει πλέον να αντιμετωπίσουμε πιο υποψιασμένα τη Σχολή Μηλεών και τη Βιβλιοθήκη της.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΜΗΛΕΩΝ: Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ

Ι. Η βιβλιοθήκη της Σχολής Μηλεών σήμερα: ανασκόπηση των έως τώρα ερευνητικών συμβολών και οι προοπτικές τους

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη Βιβλιοθήκη Μηλεών, του κατ' εξοχήν καταλοίπου της Μηλιώτικης Σχολής, ξεκινά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, λίγα χρόνια δηλαδή μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος. Τον Απρίλιο του 1896 ο Αθ. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς επισκέπτεται τις Μηλιές και εκμεταλλεύεται τη σύντομη διαμονή του εκεί «εις επιδιόρθωσιν και ταξινομήσιν της εν τη σχολή των Μηλεών αρκούντως παλαιάς βιβλιοθήκης, ήτις από του θανάτου του αιμνήστου διακόνου Γρηγορίου του Κωνσταντά (†1844) ήτον ως μη ώφειλε παντελώς ανεπιμέλητος, παθούσα δια τούτο ως εικός φθοράν ουκ ολίγην». Όπως επισημαίνει, «η ιστορία της βιβλιοθήκης εν λεπτομερεία δύναται να καταρτισθή εκ σημειωμάτων, άτινα εν πολλοίς ευρίσκοντο των εντύπων βιβλίων· ότε δε ταύτα διηυθέτουν, εύρισκον αναμίξ και χειρόγραφα βιβλία, δι' ων ηδύνατο ναποτελεσθή εν ιδιαίτερον της βιβλιοθήκης τμήμα». Τον κατάλογο αυτού του τμήματος της βιβλιοθήκης δημοσιεύει στα 1901, από τον πρόλογο του οποίου (με ημερομηνία 30 Ιουλίου 1900) προέρχονται τόσο οι ανωτέρω παραπομπές όσο και η εξής σημείωση: «τα έντυπα βιβλία ανεδέχθη να καταλογοποιηθή ο καθηγητής κ. Ρ. Ν. Καμηλάρης, όστις ουκ ολίγον εβοήθησέ μοι εν τη ταξινομήσει της όλης βιβλιοθήκης· αγνοώ δε αν επερατώθη ο των εντύπων κατάλογος».⁹²

Την ίδια χρονιά που ο Αθ. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς επισκέπτεται τις Μηλιές, ο μηλιώτης φιλόλογος Ρήγας Καμηλάρης, ασχολείται με τη συγγραφή βιογραφίας του Κωνσταντά, την οποία συμπληρώνει με μια εκτενή περιγραφή των Μηλεών. Παρά τον κάπως υπερβολικά εγκωμιαστικό και ηθικοπλαστικό λόγο για τον λόγιο που υπήρξε η ψυχή της Μηλιώτικης Σχολής, συμμετείχε ενεργά τόσο στον γλωσσικό και στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα όσο και στην ανοικοδόμηση του νέου ελληνικού κράτους και εν τέλει επέστρεψε - σε

⁹² Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κατάλογος των ελληνικών κωδίκων της εν Μηλέαις βιβλιοθήκης* (απόσπασμα εκ της Επετηρίδος του Παρνασσού), Αθήνα 1901, σ. 6.

αντίθεση με τους άλλους δύο διάσημους μηλιώτες - στη σκλαβωμένη γενέτειρά του για να προσφέρει τις εκπαιδευτικές του υπηρεσίες μέχρι τον θάνατό του· παρά τις ανεκδοτολογικούς χαρακτήρα πληροφορίες (προερχόμενες μάλλον από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων που θυμούνταν ακόμη τον Κωνσταντά) και μια κάποια τοπικιστική διάθεση, το έργο του Καμηλάρη διαθέτει ένα βασικό πλεονέκτημα. Συμπληρώνει την ήδη υπάρχουσα αλλά εν είδει επετειακού λόγου (γι' αυτό και σύντομη) βιογραφία του Κωνσταντά από τον καθηγητή του νεοϊδρυθέντος πανεπιστημίου και παλαιό μαθητή του Φίλιππο Ιωάννου⁹³ με στοιχεία από επίσημα έγγραφα και επιστολές του μηλιώτη λόγιου που εντοπίζει στη βιβλιοθήκη, πολλά από τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη Μηλιώτικη Σχολή, και μάλιστα τα δημοσιεύει αυτούσια στο τέλος του βιβλίου του.⁹⁴ Ωστόσο, ο Καμηλάρης δεν προχωρά στη σύνταξη του καταλόγου των εντύπων της βιβλιοθήκης, παρά αρκείται στην περιγραφή της αίθουσας της βιβλιοθήκης και σε κάποιες πληροφορίες για τις φθορές που υπέστη το περιεχόμενό της από την επανάσταση και εξής. Στον πρόλογο μάλιστα της έκδοσης (με ημερολογιακή ένδειξη 23 Δεκεμβρίου 1896) σημειώνει: «Την περιγραφή της βιβλιοθήκης παρελίπομεν διότι μετά την γενομένην ταξινόμησην υπό του ακαμάτου Αθ. Παππαδοπούλου-Κεραμέως ελπίζομεν ότι, αν και παρήλθεν έτος σχεδόν, οι αρμόδιοι θα φροντίσωσι τέλος δια την σύνταξιν του καταλόγου και την τύπωσιν αυτού. Εν παρόδω λέγομεν ότι έχει περί τους 4.000 τόμους Ελληνικών, Λατινικών, Ιταλικών, Γαλλικών και Γερμανικών βιβλίων, τινών Ρωσο-Γαλλικών και ενός Ελληνο-Ρωσικού, ότι αι εκδόσεις είναι πολυτελείς αι πλείσται και προ του 1821...».⁹⁵

Πολλές δεκαετίες αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του '60, ο εκπαιδευτικός, μετέπειτα ερευνητής του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Βαγγέλης Σκουβαράς αναλαμβάνει να ταξινομήσει τα λυτά έγγραφα της Βιβλιοθήκης Μηλεών που στο μεταξύ είχε

⁹³ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος του καθηγητού Φιλίππου Ιωάννου εκφωνηθείς εν τω Ελληνικώ Πανεπιστημίω κατά την επέτειον της εγκαθιδρύσεως αυτού εορτήν*, χ.τ. {1845}. Ο Ιωάννου μετατρέπει δια του επετειακού του λόγου τη γιορτή αυτή σε μνημόσυνο προς τιμήν του δασκάλου του Γρηγορίου Κωνσταντά, που έχει πεθάνει τον προηγούμενο χρόνο.

⁹⁴ Ρήγας Καμηλάρης, *Γρηγορίου Κωνσταντά βιογραφία – λόγοι – επιστολαί. Μετά περιγραφής των Μηλεών και της Σχολής αυτών*, Αθήνα 1897.

⁹⁵ ό.π., σ. ε'.

μεταφερθεί σε νεόδμητο κτήριο (1928) και είχε μόλις γλιτώσει την πυρά με την οποία τιμώρησαν το υπόλοιπο χωριό οι δυνάμεις κατοχής τον Οκτώβριο του 1943. Το 1966 μάλιστα, δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση της εκτενούς μονογραφίας του για τον ζαγοριανό έμπορο Ιωάννη Πρίγκο με του οποίου τα χρήματα και τα βιβλία, που έστελνε από το Άμστερνταμ, ιδρύθηκε στη Ζαγορά βιβλιοθήκη (1762) και ανασυγκροτήθηκε η Σχολή που λειτουργούσε από τις αρχές του αιώνα,⁹⁶ ο Σκουβαράς δημοσιεύει το περιεχόμενο του φακέλου Έ των λυτών εγγράφων. Πρόκειται για 19, άγνωστες έως τότε στους ερευνητές, επιστολές του Γαζή προερχόμενες από το προσωπικό αρχείο Κωνσταντά, που στάλθηκαν από τη Βιέννη, όπου εφημέρευε ο πρώτος, στις Μηλιές, όπου μόλις είχε επιστρέψει ο δεύτερος, από τον Σεπτέμβριο του 1812 έως το Μάρτιο του 1817, το κρίσιμο διάστημα δηλαδή ανάμεσα στην έναρξη των εργασιών για την οικοδόμηση και τη λειτουργία της Σχολής από τον Κωνσταντά και στην επιστροφή του Γαζή από τη Βιέννη στις Μηλιές.⁹⁷ «Η σειρά των επιστολών αυτών αποτελεί κυριολεκτικά ένα “χρονικό” της Μηλιώτικης Σχολής» τονίζει ο Σκουβαράς και επισημαίνει το γεγονός πως «μας διαφωτίζουν τα κείμενα αυτά σ’ ό,τι σχετίζεται με τη συγκρότηση της ιστορικής βιβλιοθήκης των Μηλεών, για το είδος των βιβλίων της και τα χρήματα που κόστισε».⁹⁸ Αξίζει να σημειωθεί πως η δημοσίευση αυτή συνοδεύεται από την πρώτη και μοναδική μέχρι σήμερα απόπειρα συγγραφής της ιστορίας της σχολής από την ίδρυσή της μέχρι την παύση της λειτουργίας της εξαιτίας της πηλιορείτικης επανάστασης (1812- Μάιος 1821).

Σήμερα, τα παλαιά έντυπα της βιβλιοθήκης συγκροτούν πλέον μια διαχειρίσιμη από τον ερευνητή ιστορική πηγή, καθώς από το 1993 ο τελευταίος διαθέτει ένα πολύτιμο εργαλείο μέσω του οποίου μπορεί να την προσεγγίσει: πρόκειται για τον κατάλογο των παλαιών εντύπων της ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλεών, που καταρτίστηκε από τη βιβλιοθηκονόμο Δήμητρα Ανδριτσάκη-

⁹⁶ Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725; - 1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα 1964 (*Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 9, 1964).

⁹⁷ Βαγγέλης Σκουβαράς, *Σελίδες από την Ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής*, *Ηώς*, τ. 92-97, Αθήνα 1966, σ. 241-278.

⁹⁸ ό.π., σ. 253.

Φωτιάδη.⁹⁹ Τα λήμματα του καταλόγου αυτού ταξινομούνται με βάση τη χρονολογία έκδοσης (1497-1899) και, εκτός της άρτιας περιγραφής και ταύτισης κάθε έκδοσης, περιλαμβάνουν και τη μεταγραφή των κτητορικών σημειωμάτων κάθε αντιτύπου, πηγή η οποία καθίσταται ακόμη περισσότερο προσιτή χάρη στο ευρετήριο των κτητόρων που συμπληρώνει τον κατάλογο. Όπως σημειώνει η Λουκία Δρούλια στο προλογικό σημείωμα, θέλοντας να τονίσει τις ερευνητικές προοπτικές ενός τέτοιου εργαλείου, μέσω του καταλόγου αυτού «δίνεται η δυνατότητα για πολλαπλές προσεγγίσεις στα θέματα της παιδείας και τη μελέτη των υλικών όρων της πνευματικής ζωής, αλλά και τη γνωριμία μας με τα επιμέρους άτομα, τους κατόχους των βιβλίων, τον κοινωνικό τους περίγυρο, την εποχή τους», ενώ πιο κάτω προσθέτει πως «το νέο αυτό “απόκτημα” για την έρευνα έρχεται να πάρει τη θέση του κοντά στους άλλους καταλόγους βιβλιοθηκών, δίνοντας όλο και περισσότερο τη δυνατότητα να μελετηθεί ο θεσμός “βιβλιοθήκη της τουρκοκρατίας” ως έκφραση και ανάγκη του συλλογικού σώματος, να αναζητηθούν τα στοιχεία εκείνα που θα μας φέρουν κοντά στο αναγνωστικό κοινό και θα διαγράψουν τις αναγνωστικές συνήθειες της ελληνικής κοινωνίας, των ελληνικών κοινωνιών, σε δεδομένο τόπο και χρόνο».¹⁰⁰

Με βάση τις προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας, το εγχείρημα της σύστασης και λειτουργίας από δύο νεωτερικούς έλληνες λογίους - λίγα μόλις χρόνια πριν το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης - ενός ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος, το κύρος και η ποιότητα του οποίου θα αντικατοπτρίζονται εν μέρει και στο μέγεθος και το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης που το συμπληρώνει, αποτελεί ένα γεγονός που αποτυπώνει, με τον τρόπο του, τις διεργασίες εκείνες που επιδίωξαν τον ανασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας από παραδοσιακή σε νεωτερική.¹⁰¹ Και βέβαια δεν πρόκειται για γεγονός μοναδικό. Κατά την κρίσιμη πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα πυκνώνουν τα σχετικά φαινόμενα. Αξίζει να αναφερθούν τρία ανάλογα

⁹⁹ Δημήτρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλεών Πηλίου*, πρόλογος Λουκία Δρούλια, συνεργασία Αθηνά Ζιώγα, Αθήνα (ΥΠΕΠΘ) 1993.

¹⁰⁰ ό.π. σελ. II και III. Η έμφαση δική μου.

¹⁰¹ Για την πιο σύγχρονη τοποθέτηση των ανανεωτικών εκπαιδευτικών προσπαθειών μέσα στο πλαίσιο του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δες Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», ό.π., σ. 9-26.

εγχειρήματα, που στέφθηκαν με επιτυχία και λειτούργησαν ως πρότυπα για κάθε εκπαιδευτική προσπάθεια την εποχή αυτή: ίδρυση της Σχολής των Κυδωνίων με δασκάλους τους Γρηγόριο Σαράφη και Βενιαμίν Λέσβιο (1800), ίδρυση του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης με δασκάλους τους Κωνσταντίνο Οικονόμο, Στέφανο Οικονόμο και Κωνσταντίνο Κούμα (1808), εκσυγχρονισμός της Σχολής της Χίου υπό την επίβλεψη του Αδαμάντιου Κοραή και τη διεύθυνση του Νεόφυτου Βάμβα (1811).¹⁰²

Ο Άλκης Αγγέλου, θέλοντας να επισημάνει την ιστορική βαρύτητα αυτών των φαινομένων, είχε σημειώσει πως η δημιουργία μιας σχολής ανώτερου επιπέδου «είναι οπωσδήποτε γεγονός, γιατί περνάει και από διάφορες διαδικασίες οι οποίες τη φέρνουν στο επίπεδο ενός ιστορικού γεγονότος», πόσο μάλλον που «οι ανώτερες αυτές σχολές λειτούργησαν κατά κανόνα κατά τρόπο εντελώς ιδιάζοντα, σε τέτοιο βαθμό ιδιάζοντα, ώστε καθεμιά να αποτελεί και μια εξειδικευμένη περίπτωση...».¹⁰³ Ως ιστορικό γεγονός λοιπόν και εξειδικευμένη περίπτωση, η Μηλιώτικη Σχολή και η Βιβλιοθήκη της μπορούν να απασχολήσουν τον μελετητή του ελληνικού Διαφωτισμού εν γένει, και ακόμη πιο άμεσα τον ιστορικό της εκπαίδευσης και τον ιστορικό του βιβλίου και της ανάγνωσης, ιδιαιτέρως μάλιστα εκείνον που τον απασχολεί το ιστορικό φαινόμενο *δημόσια βιβλιοθήκη* ως μια κοινωνική πρακτική της νεωτερικότητας.

Ένα από τα ερευνητικά ζητούμενα που προκύπτει από την επαφή με το πρωτογενές υλικό της βιβλιοθήκης και με τις έως τώρα εργασίες που θέλησαν να το αναδείξουν, είναι η ανασύσταση του περιεχομένου των λόγιων ιδιωτικών συλλογών που συγκροτούν από κοινού τη βιβλιοθήκη της Σχολής, όπως αυτή πρόφτασε να διαμορφωθεί μέχρι και την παύση της λειτουργίας της, στις αρχές του 1821. Απώτερος στόχος βέβαια η ανάδειξη της προεπαναστατικής της φυσιογνωμίας.

¹⁰² Για την εκπαίδευση της πεντηκονταετίας 1770-1821 και τα νεωτερικά σχολεία βλ. Κώστας Λάμπας «Η Εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 2: *Η Οθωμανική Κυριαρχία, 1770-1821*, Αθήνα 2003, σ. 75-100.

¹⁰³ Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση» στον ίδιο *Των Φώτων Β΄*, Αθήνα 1999, σ. 394 (α' δημοσίευση, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1669-1821). Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 306-328).

Με βάση το υλικό της σημερινής βιβλιοθήκης, έτσι όπως αυτό αποτυπώνεται στον έντυπο κατάλογο της Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, τη σημασία του οποίου τονίσαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε πως μέρος μόνο της σημερινής βιβλιοθήκης ταυτίζεται με το περιεχόμενο της προεπαναστατικής και πως τόσο η μία όσο και η άλλη εκδοχή προέκυψαν από τις δωρεές πολλών κτητόρων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την εμφάνιση αρκετά μεταγενέστερων κτητόρων, από τα περίπου 400 βιβλία με χρονολογία έκδοσης μεταξύ του 1821 και του 1899, καθώς και από τρία κατάστιχα που περιλαμβάνουν ισάριθμες απόπειρες καταγραφής του περιεχομένου της βιβλιοθήκης (μία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μία του 1835 και μία μετά το 1934). Τα τεκμήρια αυτά εξάλλου (σωζόμενα βιβλία, κτητορικά σημειώματα και χειρόγραφα κατάστιχα) αποτελούν και τους βασικούς συμμάχους του ερευνητή στο εγχείρημα της ανασύστασης.

Όσον αφορά τους κτήτορες της προεπαναστατικής φάσης, ο κατάλογος των κτητόρων που έχει συντάξει η Ανδριτσάκη-Φωτιάδη,¹⁰⁴ μας επιτρέπει να εντοπίσουμε μεταξύ άλλων (εκτός από τους δύο γνωστούς ιδρυτές τη Σχολή, τον Άνθιμο Γαζή και τον Γρηγόριο Κωνσταντά) τους Ζαχαρία και Άνθιμο, τους πρώτους δασκάλους που δραστηριοποιήθηκαν στις Μηλιές κατά το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, τα βιβλία των οποίων κληρονόμησε η Μηλιώτικη Σχολή,¹⁰⁵ τον Γεώργιο Κλεόβουλο, τον εισηγητή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα, που καθώς φαίνεται, σπούδασε στην Ευρώπη βοηθούμενος οικονομικά από το Γαζή, και πέρασε για κάποιο διάστημα από τις Μηλιές,¹⁰⁶ και τον τυρναβίτη δάσκαλο Ιωάννη Καλούσιο, που, όπως αναγράφεται στο συμφωνητικό της Σχολής, ως «συνδρομητής»

¹⁰⁴ Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *ό.π.*, σ. 356-365.

¹⁰⁵ Στο ζήτημα των πρώτων δασκάλων των Μηλεών και της βιβλιοθήκης τους θα επανέλθουμε.

¹⁰⁶ Το πέρασμά του από τις Μηλιές και η δωρεά της βιβλιοθήκης του στη Σχολή Μηλεών μαρτυρείται από τον Καμηλάρη, *ό.π.*, σ. 22. Η οικονομική βοήθεια του Γαζή στον Κλεόβουλο τεκμηριώνεται από χειρόγραφο κατάστιχο του τελευταίου, όπου καταγράφει τα χρήματα που καταβλήθηκαν για τις ανάγκες της Σχολής μεταξύ 1814 και 1820. Το περιεχόμενο του καταστίχου δημοσίευσε ο Σκουβαράς, *ό.π.*, μετά τις επιστολές (χωρίς σελιδαρίθμηση). Για τη ζωή και το έργο του Γεωργίου Κλεόβουλου βλ. το σχετικό λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. 4, Αθήνα 1991, σ. 398. Ο συντάκτης του, Αλέξης Δημαράς, δεν αναφέρει τίποτε για τη σχέση του Κλεόβουλου με τη Σχολή Μηλεών.

(χορηγός) δώρισε στη Σχολή «δέκα κομμάτια βιβλία παλαιών συγγραφέων οιον Θουκυδίδου, Ξενοφώντος κ.λ.π.». ¹⁰⁷

Σ' αυτήν την εργασία δεν πρόκειται βέβαια να αποπειραθούμε μια έρευνα τέτοιας ευρύτητας. Και το μέγεθος του εγχειρήματος απαιτεί μεγάλη ερευνητική εμπειρία και πολύ καλή γνώση των έως τώρα αντίστοιχων εργασιών, και η φάση της αυτοψίας, που κρίνεται σκόπιμη τόσο για λόγους εξοικείωσης με το περιεχόμενο των βιβλίων όσο και για να εντοπιστούν αναγνωστικά ίχνη στα συγκεκριμένα αντίτυπα, είναι εξαιρετικά χρονοβόρα.

Στις ενότητες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε:

1. Να παρακολουθήσουμε την πορεία συγκρότησης της Σχολής και κυρίως της Βιβλιοθήκης της μέχρι το 1821, με τη βοήθεια των δημοσιευμένων τεκμηρίων που προσφέρουν οι εργασίες του Καμηλάρη και του Σκουβαρά.
2. Να συνοψίσουμε τα στοιχεία για την προσωπικότητα και το έργο του ενός εκ των ιδρυτών της Σχολής και της Βιβλιοθήκης Μηλεών, του Γρηγορίου Κωνσταντά, συγκεντρώνοντας τα δεδομένα που μας προσφέρει η ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία.
3. Να αποπειραθούμε την ανασύσταση του σωζόμενου τμήματος της βιβλιοθήκης Κωνσταντά, αφού πρώτα προσδιορίσουμε τους περιορισμούς που προκύπτουν από τα διαθέσιμα τεκμήρια.
4. Τέλος, να επιχειρήσουμε μια πρώτη επεξεργασία αυτού του τμήματος, και μάλιστα σε σύγκριση με το σωζόμενο μέρος της βιβλιοθήκης των προγενέστερων δασκάλων, Ζαχαρία και Ανθίμου, το οποίο θα ανασυστήσουμε επίσης. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση σκοπεύει να επισημάνει τις βασικότερες διαφορές μεταξύ των δύο συλλογών, για να γίνουν πιο εύληπτα τα χαρακτηριστικά που εντάσσουν τη συλλογή Κωνσταντά στο ιστορικό της πλαίσιο.

Ο περιορισμός στην περίπτωση Κωνσταντά μπορεί να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της ερευνητικής πρότασης που έχει ήδη διατυπώσει ο Αλέξης Πολίτης, τη σημασία της εργασίας του οποίου έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ως καταληκτήριο αίτημα τέτοιου είδους εργασιών ο

¹⁰⁷ Το συμφωνητικό στον Καμηλάρη, ό.π., σ. 21.

ανωτέρω ερευνητής θεωρεί την «τυπολογία της βιβλιοθήκης του λογίου στον 18^ο αιώνα».¹⁰⁸ Χωρίς βέβαια να φιλοδοξούμε να προσεγγίσουμε την αρτιότητα της επεξεργασίας του Πολίτη θα παραθέσουμε κάποιες παρατηρήσεις έχοντας στο μυαλό μας τον απώτερο αυτό στόχο. Στην περίπτωση μας, η *βιβλιοθήκη ενός νεωτερικού λογίου* αλλά και *νεωτερικού δασκάλου* (όπως χαρακτηρίζεται στις σχετικές ελληνικές μελέτες ο Κωνσταντάς), από το πνεύμα του οποίου διαμορφώθηκαν αρκετοί σπουδαστές στις παραμονές της Επανάστασης και ο οποίος υπήρξε ο ένας εκ των δύο συγγραφέων της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ο εκδότης ενός αρχαίου ελληνικού κειμένου και ενός νεότερου ελληνικού μυθιστορήματος, και ο μεταφραστής ενός φιλοσοφικού και ενός ιστορικού εγχειριδίου μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τον χαρακτηρισμό *νεωτερικός λόγιος* εναργέστερα μέσω των βιβλίων που μελέτησε ή έστω αυτών που έκρινε πως έπρεπε να συμπεριλάβει στη συλλογή του. Η περίπτωση του Κωνσταντά καθίσταται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα καθώς ανήκει στην «ιδιότυπη μικρή ομάδα των κληρικών του Διαφωτισμού» σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Φίλιππου Ηλιού,¹⁰⁹ γεγονός που επιτρέπει να οσμιστούμε καλύτερα το πέρασμα από τη θρησκευτική πίστη στην πνευματική χειραφέτηση που επιδιώκει να κατακτήσει η νεωτερικότητα. Εξάλλου, παρά το μικρό της μέγεθος, η συλλογή Κωνσταντά δεν παύει να αποτελεί το βασικό έντυπο διδακτικό εξοπλισμό του προεπαναστατικού σχολείου των Μηλεών, πριν το εγχείρημα πάρει την εμβέλεια που εν τέλει πήρε χάρη στο μεγαλεπήβολο όραμα του Γαζή. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

II. Η συγκρότηση της Βιβλιοθήκης της Σχολής Μηλεών: Γρηγόριος Κωνσταντάς, Ανθιμος Γαζής

Στις αρχές του 1812 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς πλησιάζει τα 60. Είναι πολυταξιδεμένος, με πλούσια εκδοτική και εκπαιδευτική δραστηριότητα. Η πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία τον βρίσκουμε να διαμένει και να διδάσκει τη χρονιά αυτή, του υπόσχεται υψηλότερες θέσεις και αυξημένο κύρος στο χώρο της διδασκαλίας. Ωστόσο την εγκαταλείπει, για να

¹⁰⁸ Αλέξης Πολίτης, *ό.π.*, σ. 135-139.

¹⁰⁹ Ο χαρακτηρισμός δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στον Κωνσταντά. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, τόμος Α': 1801-1818, Αθήνα 1997, σ. κζ'.

επιστρέψει στη γενέτειρά του, τις Μηλιές του Πηλίου.¹¹⁰ Ο πρώτος του δάσκαλος, ο παπα-Άνθιμος ο Μηλιώτης, ο συνιδρυτής μαζί με το δάσκαλο Ζαχαρία του πρώτου σχολείου των Μηλεών περί τα 1770 με 1773¹¹¹, έχει πεθάνει τον προηγούμενο χρόνο (1811). Η διαθήκη που είχε συντάξει στις 28 Μαρτίου του 1810, τον ορίζει διάδοχό του στη διδασκαλία του σχολείου και κληρονόμο της κινητής και ακίνητης περιουσίας του.¹¹² Ο Κωνσταντάς σπεύδει να επικυρώσει τη διαθήκη από τον οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία (Δεκέμβριος του 1811),¹¹³ ενημερώνει για τις προθέσεις του τον εξάδελφό του αρχιμανδρίτη Άνθιμο Γαζή στη Βιέννη, όπου εφημερεύει στον ορθόδοξο ναό του αγίου Γεωργίου, με μια επιστολή και φεύγει για τις Μηλιές με το όνειρο της αποκατάστασης ενός τακτικού σχολείου.¹¹⁴

Το εγχείρημα θα λάβει πιο φιλόδοξη μορφή από τη στιγμή που γίνεται γνωστό στον Άνθιμο Γαζή. Οι 19 (σωζόμενες στη Βιβλιοθήκη και δημοσιευμένες, όπως είδαμε, από το Σκουβαρά) επιστολές του, που στέλνει από τη Βιέννη προς τον Κωνσταντά στις Μηλιές από τον Σεπτέμβριο του 1812 μέχρι τον Μάρτιο του 1817, αποκαλύπτουν τις προσπάθειές του να συγκεντρώσει χρήματα από τους «φιλογενείς» έλληνες για την οικοδόμηση ενός νέου, ανώτερου σχολείου, που θα διαθέτει μάλιστα ιδιαίτερο χώρο για τη φύλαξη των βιβλίων. Εκεί φιλοδοξεί να στεγάσει τα βιβλία της δικής του βιβλιοθήκης που υπόσχεται να δωρίσει στο ίδρυμα, καθώς και τα βιβλία, τις συσκευές πειραμάτων, τις σφαίρες και τα άλλα απαραίτητα προς διδασκαλία που αγοράζει από τη Βιέννη και από άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης ειδικά για τη μηλιώτικη σχολή, με τα χρήματα που συγκεντρώνει από τους «Μουσαγέτες», όπως ονομάζει τους χορηγούς.¹¹⁵

¹¹⁰ Η βιβλιογραφία από την οποία αντλούμε τα στοιχεία της βιογραφίας του Κωνσταντά, παρατίθεται στο επόμενο κεφάλαιο.

¹¹¹ Βλ. Σκουβαράς, *Ο Ιωάννης Πρίγκος...*, ό.π., όπου και στοιχεία για τους δασκάλους Ζαχαρία και Άνθιμο και το πέρασμά τους από το σχολείο της Ζαγοράς, σ. 221-242.

¹¹² Η διαθήκη δημοσιεύεται από τον Κάμηλári, ό.π., σ. 137-138.

¹¹³ Το πατριαρχικό έγγραφο δημοσιεύεται από τον Καμηλári, ό.π., σ. 139-146.

¹¹⁴ Βλ. απαντητική επιστολή της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1812 του Γαζή προς Κωνσταντά στις Μηλιές. Δημοσιεύεται από τον Σκουβαρά, «Σελίδες...», ό.π., επιστολή υπ' αριθμ. 1.

¹¹⁵ Σκουβαράς, ό.π., επιστολές υπ' αριθμ. 1-19.

Σύμφωνα με τις συμπληρωματικές πηγές που συγκεντρώνει ο Σκουβαράς, ο Κωνσταντάς ήδη από την άνοιξη του 1813 έχει ξεκινήσει την οικοδόμηση του νέου σχολείου με δικά του χρήματα, διδάσκοντας παράλληλα στο κτήριο του παλαιού σχολείου. Ο *Λόγιος Ερμής* της Βιέννης, εκδότης του οποίου είναι ο ίδιος ο Γαζής, δημοσιεύει το καλοκαίρι του 1813 την είδηση σύστασης σχολείου «φιλοσοφίας και φιλολογίας» στις Μηλιές υπό τη σχολαρχία του «φιλογενούς» Γρηγορίου Κωνσταντά, η οποία συνοδεύεται από ένθερμη επιστολή των μηλιωτών προεστών προς τον Γαζή και από εγκώμια του εκδότη προς τους μηλιώτες,¹¹⁶ ενώ το καλοκαίρι του 1814 πραγματοποιούνται οι πρώτες αποστολές χρημάτων από τη Βιέννη και υπογράφεται το επίσημο καταστατικό της Σχολής.¹¹⁷ Στις 6 Αυγούστου του 1815 εγκαινιάζεται το νέο οικοδόμημα.¹¹⁸ Λίγο νωρίτερα, στις αρχές της άνοιξης του ίδιου χρόνου, έχουν ήδη ξεκινήσει οι πρώτες αποστολές βιβλίων και λοιπού εκπαιδευτικού εξοπλισμού που αδιάκοπα συγκεντρώνει ο Γαζής στη Βιέννη.¹¹⁹

Πριν όμως από τις αποστολές βιβλίων από τη Βιέννη, ο Κωνσταντάς διέθετε έντυπο υλικό για να υποστηρίξει τη διδασκαλία του; Κατ' αρχάς, πρέπει ασφαλώς να υποθέσουμε ότι μαζί με τον ίδιο καταφθάνει στις Μηλιές και η βιβλιοθήκη του, καρπός των ταξιδιωτικών και πνευματικών του περιπλανήσεων, και βοηθός πολύτιμος στο ρόλο που φιλοδοξεί να αναλάβει. Εξάλλου, μετά την ολοκλήρωση του νέου κτηρίου και πριν τις αποστολές βιβλίων από τη Βιέννη, φαίνεται να πραγματοποιείται και η επιθυμία του Άνθιμου Γαζή να μεταφερθούν στη νεόκτιστη βιβλιοθήκη, όσα δικά του βιβλία υπήρχαν ήδη στο σπίτι του στις Μηλιές.¹²⁰ Το ερώτημα πώς τα βιβλία αυτά βρέθηκαν εκεί δεν το διατυπώνει ο Σκουβαράς. Ίσως πρέπει να υποθέσουμε πως τα βιβλία αυτά αποτελούσαν το μέρος εκείνο της βιβλιοθήκης του που είχε συγκεντρώσει κατά τη διάρκεια της πρώτης του παραμονής στη Βιέννη, δηλ. μέχρι τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Τότε (πιθανόν γύρω στα 1803)

¹¹⁶ *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Γ' 1813, Αθήνα 1989, σ. 115-116 και Σκουβαράς, ό.π., σ. 244-245.

¹¹⁷ Δημοσιεύεται από τον Καμηλάρη, ό.π., σ. 20-21 και αναδημοσιεύεται από το Σκουβαρά, ό.π., σ. 246. Για τις αμφιβολίες και τις υποθέσεις του Σκουβαρά σχετικά με το αληθές της ημερομηνίας υπογραφής του καταστατικού βλ. στην ίδια σελίδα.

¹¹⁸ Καμηλάρης, ό.π., σ. 24.

¹¹⁹ Σκουβαράς, ό.π., επιστολές 7 και 8.

¹²⁰ ό.π., κυρίως επιστολές 3, 4, 8.

επιστρέφει στις Μηλιές και ίσως μεταφέρει μαζί του και τα βιβλία που είχε αποκτήσει μέχρι τότε ή τουλάχιστον ένα μέρος τους.¹²¹ Στα βιβλία που προϋπήρχαν στις Μηλιές πριν την έλευση του Κωνσταντά πρέπει να προστεθούν και αυτά που φέρουν κτητορικό σημείωμα των πρώτων δασκάλων στις Μηλιές, του Ζαχαρία και του Άνθιμου.

Από εκεί και πέρα τα πράγματα θα πάρουν το δρόμο τους. Συνεχείς αποστολές χρημάτων, βιβλίων και εκπαιδευτικού εξοπλισμού, επαναλαμβανόμενες ανακοινώσεις του Γαζή για την επικείμενη επιστροφή του στις Μηλιές, ακολουθούμενες από ισάριθμες αναβολές και δικαιολογίες.¹²² Δεν λείπουν και οι υποσχέσεις του για την έλευση και εγκατάσταση και άλλων ελλήνων λογίων και κυρίως του έτερου Μηλιώτη, του Δανιήλ Φιλιππίδη, ο οποίος εν τέλει δε φαίνεται να αναμείχθηκε στο εγχείρημα της Μηλιώτικης Σχολής και της βιβλιοθήκης της, παρά μόνον οικονομικά, διορίζοντας με διαθήκη τον Γαζή πληρεξούσιο της περιουσίας του. Το γεγονός αυτό γίνεται σαφές τόσο μέσω των γνωστών επιστολών του Γαζή προς τον Κωνσταντά,¹²³ όσο και από την παντελή έλλειψη βιβλίων με κτητορικό σημείωμα του Δανιήλ Φιλιππίδη.¹²⁴ Αυτός ο παλαιός συνοδοιπόρος του Κωνσταντά είχε από καιρό θέσει άλλες προτεραιότητες.¹²⁵

Εν τέλει ο Γαζής θα καταφτάσει μόνος του στις Μηλιές την άνοιξη του 1817, έτος κατά το οποίο φαίνεται να ολοκληρώνεται και η συγκρότηση της βιβλιοθήκης της Σχολής Μηλεών.¹²⁶ Για τα επόμενα τρία χρόνια, και μέχρι την έναρξη της τοπικής επανάστασης, η Σχολή θα ακμάσει βασιζόμενη στα ηχηρά

¹²¹ Σύμφωνα με επιστολές του Δανιήλ Φιλιππίδη στον Barbié du Bocage, από το καλοκαίρι του 1803 και εξής ο Γαζής βρίσκεται στις Μηλιές. Βλ. Φιλιππίδης–Bocage–Γαζής, *Αλληλογραφία (1749 – 1819)*, εισαγωγή– σχόλια Αικ. Κουμαριανού, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1966, σ. 116 και 130.

¹²² Σκουβαράς, ό.π., επιστολές 2, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18.

¹²³ ό.π., κυρίως επιστολές 13, 14, 16, 17, 18.

¹²⁴ Τη διαπίστωση κάνει η Ανδριτσάκη-Φωτιάδη στον πρόλογο του έντυπου κατάλογου, δηλώνοντας έκπληξη. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, ό.π., σ. VII, σημ.13.

¹²⁵ Βλ. σχετικά Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ. Μια “λογική” για τη γλώσσα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 415-448.

¹²⁶ ό.π., επιστολή 19 και Καμηλάρης, ό.π., σ. 25-26.

ονόματα των δύο δασκάλων και στον πλούτο της βιβλιοθήκης της.¹²⁷ Ενδεικτικό της συνεισφοράς του Γαζή στην τελευταία είναι το γεγονός πως σήμερα στη βιβλιοθήκη διασώζονται πάνω από πεντακόσιοι τίτλοι με δικό του κτητορικό σημείωμα.

Ερευνητικό ζητούμενο παραμένει το μέγεθος της προεπαναστατικής βιβλιοθήκης. Ο Σκουβαράς κάνει λόγο για 10 000 βιβλία, χωρίς να τεκμηριώνει την πληροφορία. Χαρακτηρίζει αυτόν τον αριθμό υπερβολικό, αλλά ενδεικτικό για την καταπληκτική εντύπωση που προκαλούσε η Βιβλιοθήκη σε όσους την αντίκριζαν.¹²⁸ Η Ανδριτσάκη-Φωτιάδη στην εισαγωγή του καταλόγου που συνέταξε, συγκέντρωσε πληροφορίες που αναφέρονται στο μέγεθος της Βιβλιοθήκης. Η πρώτη χρονολογείται στα 1814 και η τελευταία στα 1897 και προέρχεται από την εργασία του Καμηλάρη.¹²⁹ Όσον αφορά το μέγεθος της προεπαναστατικής βιβλιοθήκης, διαπιστώνουμε πως οι σχετικές πληροφορίες στο διάστημα 1814-1821 προέρχονται όλες από την πένα του Άνθιμου Γαζή, που φαίνεται πως είχε λόγους να επιχειρεί να διογκώνει το μέγεθος της Βιβλιοθήκης της γενέτειράς του. Χάρη στα *Ευρετήρια* του *Λόγιου Ερμή*, που συνέταξε ο Εμμανουήλ Φραγκίσκος,¹³⁰ μπορέσαμε να εντοπίσουμε πως ήδη από τον Ιούλιο του 1812 η βιβλιοθήκη των Μηλεών προβάλλεται ως η πληρέστερη σχολική βιβλιοθήκη μαζί με αυτή των Ιωαννίνων και αυτήν της Ζαγοράς μέσα από τις σελίδες του.¹³¹ Μέσα από το ίδιο έντυπο στα 1814 ο ίδιος ο Γαζής δηλώνει πως η βιβλιοθήκη Μηλεών περιλαμβάνει περί τους 8000 τόμους.¹³² Με βάσει δύο επιστολές του ιδίου που χρονολογούνται από το Μάιο και το Δεκέμβριο του 1815, το μέγεθος της βιβλιοθήκης ανέρχεται σε 16 000 και 20 000 τόμους αντίστοιχα.¹³³ Τέλος, μια πηγή που δεν παρατίθεται από την

¹²⁷ Για το κύρος της Σχολής μεταξύ των ελληνικών νεωτερικών σχολείων, βλ. «Διατριβή C.Z. σταλείσα εκ Παρισίου τη α' Μαρτίου 1820», *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Ι' 1820, Αθήνα 1990, σ. 477-478, στην οποία μας παραπέμπει ο Σκουβαράς, ό.π., σ. 251.

¹²⁸ ό.π., σ. 250.

¹²⁹ Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, ό.π., σ. VII-VIII.

¹³⁰ Εμμανουήλ Φραγκίσκος, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια*, τ.2: *Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*, Αθήνα 1976.

¹³¹ *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Β' 1812, Αθήνα 1989, σ. 193-194.

¹³² *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Δ'-Ε' 1814-1815, Αθήνα 1989, σ. 72 και Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, ό.π.

¹³³ Βλ. επιστολή Γαζή στον Friedrich Thiersch, που δημοσιεύει ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Κοραΐς-Κούμας-Κάλβος. Άνθ.Γαζής, Ούγος Φώσκολος, Άν. Δάνδολος, Β. Κόπιταρ. Ελληνικός*

Ανδριτσάκη ούτε βέβαια από τον Σκουβαρά, μας προσκομίζει ο Γιάννης Κορδάτος. Πρόκειται για μια επιστολή του Γαζή γραμμένη το 1821, λίγο μετά την έναρξη της επανάστασης στο Πήλιο, στην οποία ο συντάκτης κατεβάζει τον αριθμό των βιβλίων της Βιβλιοθήκης Μηλεών σε 10 000.¹³⁴ Πιθανόν και ο Σκουβαράς αυτήν την επιστολή να είχε υπόψη του, όταν μιλούσε για τον υπερβολικό αριθμό των δέκα χιλιάδων βιβλίων.

Είναι προφανές πως η ιστορική έρευνα δεν μπορεί να βασιστεί στις πληροφορίες αυτές. Η αλήθεια μάλλον κρύβεται στον πρώτο χειρόγραφο κατάλογο της βιβλιοθήκης, μνεία του οποίου κάνει ο Καμηλάρης σε μια υποσημείωση, βάσει της οποίας συντάκτης του καταλόγου είναι ο ίδιος ο Γαζής.¹³⁵ Ο Σκουβαράς δεν κάνει καμία σχετική αναφορά, πιθανόν γιατί δεν εντόπισε τέτοιο κατάλογο. Όπως μαρτυρεί η Ανδριτσάκη, κατά τη διάρκεια των εργασιών της εντοπίστηκε ένα άγνωστο κατάστιχο με τίτλο «Κατάλογος των εν τη βιβλιοθήκη της Μηλιώτικης Σχολής αποκειμένων βιβλίων». Η ίδια πιθανολογεί πως η γραφή ανήκει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹³⁶ Στην περίπτωση που η χρονολόγηση αυτή αποδειχθεί ακριβής, μπορούμε να ισχυριστούμε πως το κατάστιχο αυτό ταυτίζεται με τον κατάλογο του Γαζή, για τον οποίο μιλά ο Καμηλάρης.

Πάντως, πέρα από τον αληθή όγκο της προεπαναστατικής βιβλιοθήκης, η επιμονή του Γαζή να διογκώνει το μέγεθός της έχει τη σημασία της. Προφανώς συνδέεται με τα νεωτερικά εγχειρήματα των ελλήνων λογίων, στα οποία αναφερθήκαμε εκτενώς σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τη διάρκεια των οποίων η έγνοια για την πνευματική πρόοδο της γενέτειρας του καθενός και την προβολή της είναι έντονη.

τύπος και τυπογραφία της Βιέννης 1790-1821, Αθήνα 1967, σ. 110-111 και επιστολή Γαζή στον Barbié du Bocage, που δημοσιεύεται στο Φιλίππιδης – Bocage – Γαζής, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 169. Επίσης Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, ό.π.

¹³⁴ Βλ. επιστολή του Γαζή τον Ιούλιο του 1821 από τη Σκόπελο στον καπετάν Αλέξανδρο Κριεζή, που δημοσιεύει ο Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς. Από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, Αθήνα [1960], σ. 703-705.

¹³⁵ Καμηλάρης, ό.π., σ. 23, σημ. 1.

¹³⁶ Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, ό.π., σ. IX και στην ίδια σελίδα σημ. 26.

Όσον αφορά το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, μια πρώτη αίσθηση μπορούν να μας δώσουν τα διασωθέντα αντίτυπα της συλλογής του Γρηγορίου Κωνσταντά.

III. Γρηγόριος Κωνσταντάς

Έχουμε ήδη αναφερθεί στις δύο πρώτες βιογραφίες του Κωνσταντά που συντάχθηκαν μέσα στον 19^ο αιώνα και τις χρωστούμε στον Φίλιππο Ιωάννου, μαθητή του Κωνσταντά και καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1845) και στο μηλίωτη φιλόλογο Ρήγα Καμηλάρη (1897). Η πρώτη όμως επιστημονικά συνταγμένη βιογραφία του μηλίωτη λογίου οφείλεται στον Κ.Θ. Δημαρά, που εκτός του Καμηλάρη, συγκεντρώνει και άλλα στοιχεία από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Η βιογραφία αυτή δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο περιοδικό *Παιδεία* το 1946 και έκτοτε δεν έχει αντικατασταθεί από νεότερες μελέτες.¹³⁷ Με βάση αυτή μπορούμε να αναφέρουμε συνοπτικά τα εξής:

Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, που γεννήθηκε στις Μηλιές μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1750 (ο Δημαράς καταλήγει στο 1758) από μια φτωχή οικογένεια, έμαθε γράμματα από τους πρώτους δασκάλους που δραστηριοποιήθηκαν στις Μηλιές, τον Ζαχαρία και τον Άνθιμο, και στη συνέχεια αποφάσισε να ακολουθήσει το βίο του ιερωμένου. Στα 1778 είναι ήδη ιεροδιάκονος, αξίωμα από το οποίο δεν θα επιδιώξει να ανέλθει, σε αντίθεση με τον νεότερο εξάδελφό του, Άνθιμο Γαζή. Μέχρι το 1791, έτος έκδοσης της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, η ζωή του θα κυλήσει παράλληλα με αυτή του άλλου του εξαδέλφου, ιερομόναχου Δανιήλ Φιλιππίδη.¹³⁸ Μαζί θα περάσουν από τις Σχολές του Άθω, της Χίου και της Κωνσταντινούπολης, μαζί θα βρεθούν στις Παρίστριες Ηγεμονίες, όπου ακμάζουν δύο πολύ σημαντικές φυσιογνωμίες της εποχής, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Δημήτριος Καταρτζής, στους κύκλους των

¹³⁷ Αναδημοσιεύεται στο Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα Α΄. Ο διαφωτισμός και το κορόμφωμά του*, Αθήνα 1992, σ. 87-96 (α΄ δημοσίευση 1946). Χρήσιμο είναι και το βιοχρονολόγιο των Φιλιππίδη και Κωνσταντά που συντάσσει η Αικ. Κουμαριανού στο Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988 (α΄ έκδ. 1791), σ. 3-7.

¹³⁸ Η παρατήρηση αυτή προκύπτει από το βιοχρονολόγιο της Κουμαριανού, ό.π.

οποίων θα ενταχθούν.¹³⁹ Εκεί θα αποκτήσουν και σημαντική διδακτική εμπειρία. Ειδικά ο Κωνσταντάς αναλαμβάνει να διαδεχθεί το Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη στη σχολαρχία της Σχολής Βουκουρεστίου. Από αυτή παραιτείται στα 1787 και μαζί με τον Δανιήλ Φιλιππίδη θα βρεθούν στη Βιέννη, όπου θα συγγράψουν και θα εκδώσουν τη *Νεωτερική Γεωγραφία* (1791), την ίδια περίπου εποχή που ο Ρήγας αναλαμβάνει τα πρώτα του εκδοτικά εγχειρήματα και οι αδελφοί Πουλίου εκδίδουν την *Εφημερίδα* (1790).¹⁴⁰ Στο εξής οι δρόμοι τους χωρίζουν. Ο Φιλιππίδης θα συνεχίσει τις σπουδές του στο Παρίσι και αργότερα θα επιστρέψει στις Ηγεμονίες, ενώ ο Κωνσταντάς θα παραμείνει στη Βιέννη, όπου θα επιμεληθεί την έκδοση των *Επιστολών* του Συνεσίου με τα σχόλια του Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη (1792) και στη συνέχεια θα αναχωρήσει για την Πάδοβα με σκοπό να συνεχίσει τις σπουδές του. Στο διάστημα μεταξύ 1794-1808 εγκαθίσταται και διδάσκει στα Αμπελάκια, απ' όπου συμμετέχει στην ανανέωση της νεοελληνικής εκπαίδευσης αντιδρώντας στη ψυχαγωγική μέθοδο διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών κειμένων και προωθώντας τη διδασκαλία των ξένων γλωσσών. Παράλληλα, ταξιδεύει στην Ευρώπη ως συνοδός του νεαρού αμπελακιώτη Δημητρίου Σφαρτζ, για να συνεχίσει τις εκδοτικές του δραστηριότητες στη Βιέννη, ως επιμελητής (*Φιλοθέου Πάρεργα*, 1800) και ως μεταφραστής διδακτικών εγχειριδίων (Soave, *Στοιχεία Λογικής*, 1804 και Millot, *Γενική Ιστορία*, 1806).

Μέχρι το 1809 φαίνεται να ολοκληρώνεται η ευρωπαϊκή του εμπειρία και συνακόλουθα η επαγγελματική του ενασχόληση με τον εκδοτικό χώρο. Τη χρονιά αυτή, όπως είδαμε, τον βρίσκουμε στην Κωνσταντινούπολη, όπου μέχρι

¹³⁹ Σχέση του Κωνσταντά με τον Μοισιόδακα δεν αναφέρεται από τον Κ.Θ. Δημαρά. Ωστόσο, ο νεότερος μελετητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, θεωρεί δεδομένη τη σχέση μαθητή-δασκάλου μεταξύ τους. Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2000³, σ. 76. Αναλυτικότερα για τη σχέση του έργου των Δημητρίων (Κωνσταντά και Φιλιππίδη) με το έργο του Μοισιόδακα, και κυρίως τη *Θεωρία της Γεωγραφίας*, βλ. στο ίδιο, σ. 138-139.

¹⁴⁰ Αναλυτικά για το έργο αυτό βλ. την εισαγωγή της επιμελήτριας στο Δ. Φιλιππίδη και Γρ. Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 9-79. Επίσης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 138-164. Στο θέμα της γλώσσας της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* και της σχέσης της με τη γλωσσική θεωρία του Καταρτζή εστιάζει το άρθρο του Κ.Θ. Δημαρά, «"Ο Πρώτος μαθητής μου". Η γλωσσική θεωρία της *Γεωγραφίας* των Δημητρίων», στου ίδιου, *Ιστορικά Φροντίσματα Α'*, ό.π., σ. 78-86 (α' δημοσίευση Θεσσαλονίκη 1960).

το 1812, οπότε αναχωρεί για τις Μηλιές με το όνειρο της ίδρυσης ενός σχολείου που θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εποχής του, θα αναπτύξει έντονη διδακτική δραστηριότητα, η ποιότητα της οποίας φαίνεται να αναγνωρίζεται και από το Πατριαρχείο. Του προτείνεται μάλιστα να αναλάβει τη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας, θέση την οποία αρνείται. Αντ' αυτής προτιμά να επιστρέψει στις Μηλιές. Το εγχείρημα των Μηλεών, ως γνωστόν, θα λάβει τέλος με το ξέσπασμα της τοπικής Επανάστασης, την οποία θα κηρύξει ο Γαζής, ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας αρχές Μαΐου του 1821 στις Μηλιές. Άλλωστε, μετά την έλευση του μυημένου στη Φιλική Γαζή το 1817, ο τόπος αυτός θα αποτελέσει ένα από τα κέντρα για τη διάδοση των αρχών της. Παρά το γεγονός πως η συμμετοχή του Κωνσταντά στη Φιλική μέχρι στιγμής δεν έχει τεκμηριωθεί, ο Δημαράς υποστηρίζει το ενδεχόμενο ο Γαζής να μύησε και τον Γρηγόριο.¹⁴¹

Ο Κωνσταντάς προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Επανάσταση, αρχικά αγωνιζόμενος για την τοπική Επανάσταση και, μετά την αποτυχία της τελευταίας, κατεβαίνοντας στην Πελοπόννησο. Στα επόμενα 11 χρόνια θα αναλάβει σημαντικά καθήκοντα κυρίως στο χώρο της παιδείας (έφορος παιδείας στον Πόρο, διδασκαλία στη Σύρο, μέλος της επιτροπής και ουσιαστικός διευθυντής του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, από όπου παραιτείται απογοητευμένος το 1833), αλλά θα παραστεί και ως πληρεξούσιος Μαγνησίας στη Δ' Εθνοσυνέλευση. Στα μέσα της δεκαετίας του 1830, απογοητευμένος από την οθωνική μοναρχία και πλησιάζοντας πια τα 80, ο Κωνσταντάς θα επιστρέψει στις τουρκοκρατούμενες Μηλιές, όπου θα αναλάβει και πάλι διδακτικά καθήκοντα και ταυτόχρονα θα αγωνιά για την τύχη της Σχολής μετά το θάνατό του, αφού δεν κατορθώνει να βρει διάδοχο. Πεθαίνει στα 1844.

Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε πως η σχέση του Κωνσταντά με το χώρο του βιβλίου είναι πολλαπλή. Είναι ολοφάνερο πως δεν πρόκειται για έναν απλό λόγιο αναγνώστη. Είναι κατ' αρχάς δάσκαλος. Είναι επίσης συγγραφέας, επιμελητής και μεταφραστής βιβλίων, τα οποία εκδίδει και προωθεί ο ίδιος, τόσο με στόχο τη διευκόλυνση της διδακτικής του δραστηριότητας όσο και τον βιοπορισμό. Στις επιστολές του Κωνσταντά προς

¹⁴¹ Κ.Θ. Δημαράς, «Γρηγόριος Κωνσταντάς», *ό.π.*, σ. 93.

διαφόρους εμπόρους που πωλούν τα βιβλία του κυρίως στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, τις οποίες διαθέτουμε δημοσιευμένες χάρη στον Καμηλάρη, μπορούμε να εντοπίσουμε τα τεκμήρια αυτής του της προσπάθειας.¹⁴² Ο βιοπορισμός από τη συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα αποτελεί ένα φαινόμενο που πυκνώνει κατά τον ευρωπαϊκό Αιώνα των Φώτων και προκύπτει ως αποτέλεσμα της έκρηξης του Έντυπου Πολιτισμού, φαινόμενο για το οποίο μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επομένως, ο μηλιώτης λόγιος συμπορεύεται με τις γενικότερες τάσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όχι μόνο χάρη στον ιδεολογικό χώρο στον οποίο κινούνται τα βιβλία της βιβλιοθήκης του και τα βιβλία που εξέδωσε ο ίδιος, αλλά και εξαιτίας των οικονομικοκοινωνικών διαστάσεων του βίου του. Όπως άλλωστε προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, οι νεότερες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μετατόπισαν το κέντρο βάρους του Διαφωτισμού από το χώρο των ιδεών στις οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές.

Στις επιστολές που δημοσιεύει ο Καμηλάρης, εντοπίσαμε και ένα απόσπασμα που αποκαλύπτει την αυτοεικόνα που έχει διαμορφώσει ο Κωνσταντάς. Είναι αυτή ενός αγωνιζόμενου ανθρώπου των γραμμάτων, ενός «καψοσπουδαίου», όπως χαρακτηρίζει τον εαυτό του σε μια επιστολή διαμαρτυρίας προς έναν έμπορο από τη Σμύρνη που αρνείται να του αποστείλει τα κέρδη από την πώληση των βιβλίων του (1795). Στο ίδιο απόσπασμα ο «καψοσπουδαίος» υπερασπίζεται και το κοινωνικό του έργο:

«...Και δια να μην αποκναίω τας ακοάς σας με περισσότερα ξαναθυμίζοντάς σας να ενθυμηθήτε τα δίκαιά μου και την αδικίαν οπού εκάματε εις ένα καψοσπουδαίον οπού επρόστρεξεν εις την σκέπην σας και τον οποίον έπρεπε να δείξητε καν ότι περιποιήσθε, αν όχι δι' άλλο, κάν δι' αυτό οπού αυτοί οι καψοσπουδαίοι σας ανοίγουν τα μάτια και σας δίδουν τα πτερά με τα οποία πετάτε εις τα τετραπέρατα του κόσμου...»¹⁴³

¹⁴² Καμηλάρης, *ό.π.*, σ. 107-117.

¹⁴³ Καμηλάρης, *ό.π.*, σ. 111.

Από την άλλη, η ελληνική βιβλιογραφία, από την εποχή των πρώτων δημοσιευμάτων του Δημαρά, έχει αναλύσει το περιεχόμενο και τους στόχους της μικρής εκδοτικής δραστηριότητας του Κωνσταντά και την έχει εντάξει πλήρως στο πλέγμα των ιδεών Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τονίζοντας τη βαρύτητά της. Πέρα από συγγραφέας (μαζί βέβαια με τον Φίλιππίδη) μιας, στην ουσία, ευρωπαϊκής γεωγραφίας, μέσα από την οποία προσεγγίζεται και ο ελληνικός χώρος,¹⁴⁴ πέρα από μεταφραστής δύο σύγχρονων ευρωπαϊκών εγχειριδίων φιλοσοφίας (Soave) και ιστορίας (Millot),¹⁴⁵ είναι ταυτόχρονα ο πρώτος έλληνας λόγιος που εκδίδει κείμενο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας απευθυνόμενος αποκλειστικά σε ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό,¹⁴⁶ καθώς επίσης και ο εκδότης του πρώτου ελληνόγλωσσου μυθιστορήματος, αυτού του νέου λογοτεχνικού είδους, που εδώ και δεκαετίες βρισκόταν υπό διαμόρφωση στη δυτική Ευρώπη.¹⁴⁷ Ευρώπη, επιστήμες και αρχαιογνωσία φαίνεται να διασταυρώνονται στις εκδοτικές επιδιώξεις του Κωνσταντά. Ας δούμε αν τα τεκμήρια της προσωπικής του βιβλιοθήκης συνηγορούν προς μια αντίστοιχη διαπίστωση.

IV. Τα σωζόμενα βιβλία της συλλογής Κωνσταντά: τεκμήρια, επιφυλάξεις και κατηγοριοποιήσεις

Τα τεκμήρια στα οποία μπορεί να βασιστεί η ανασύσταση και η διαγραφή της φυσιογνωμίας του σωζόμενου τμήματος της συγκεκριμένης ιδιωτικής βιβλιοθήκης είναι τα χειρόγραφα κτητορικά σημειώματα και βέβαια τα ίδια τα βιβλία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο κατάλογος που έχει συντάξει η

¹⁴⁴ Βλ. σημ. 134.

¹⁴⁵ Τη σχέση του έργου του Soave με τις ιδέες των Locke και Condillac επισημαίνει ο Δημαράς, ό.π., σ. 91. Τη σημασία της μετάφρασης του Millot αναλύει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 102-103.

¹⁴⁶ Ο Δημαράς παραπέμπει στο σχόλιο του Νεόφυτου Δούκα για την έκδοση του Συνέσιου. Σύμφωνα με αυτή, ο Κωνσταντάς εξέδωσε πρώτος «Έλλην, προς Έλληνας Έλληνα συγγραφέα». Δημαράς, ό.π., σ. 90.

¹⁴⁷ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, «Τα Φιλοθέου Πάρεργα», στου ιδίου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 263-282 (α' δημοσίευση 1964). Επίσης τον πρόλογο του Κ.Θ. Δημαρά και την εισαγωγή του επιμελητή στη σύγχρονη έκδοση του έργου, που συνοδεύεται και από γαλλική μετάφραση: Nicolas Mavrocordatos, *Les loisirs de Philothée*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαράς, επιμ.-μτφ.-σχόλια Jacques Bouchard, Αθήνα-Μόντρεαλ 1989, σ. 9-12 και 17-64.

Ανδριτσάκη-Φωτιάδη συμπεριλαμβάνει τη μεταγραφή όλων των κτητορικών σημειωμάτων κάθε αντιτύπου και επιπλέον συνοδεύεται από τον κατάλογο των κτητόρων.

Χάρη στο εργαλείο αυτό εντοπίσαμε 73 τίτλους με κτητορικό σημείωμα του Κωνσταντά και συντάξαμε τον κατάλόγό τους. Στον κατάλογο αυτό ακολουθείται ο αριθμός του έντυπου καταλόγου της Ανδριτσάκη-Φωτιάδη (δηλ. σύμφωνα με τη χρονολογία έκδοσης) και περιλαμβάνονται τα εξής στοιχεία: συγγραφέας, τίτλος, γλώσσα, χρονολογία έκδοσης, τόπος έκδοσης και εκδότης, κτητορικά σημειώματα και, τέλος, ένας αύξων αριθμός. Ο κατάλογος παρουσιάζεται σε μορφή πίνακα στο Παράρτημα.

Στη συνέχεια κρίθηκε απαραίτητο να προχωρήσουμε σε αυτοψία των συγκεκριμένων αντιτύπων και για να αντιπαραβάλουμε τα κτητορικά σημειώματα με τη μεταγραφή τους, και για να κατανοηθεί ως ένα βαθμό το περιεχόμενο του βιβλίου (πράγμα που δεν ήταν πάντα δυνατό να γίνει μόνο από τον τίτλο), και για να εντοπιστούν πιθανά αναγνωστικά ίχνη. Αξιόλογα αναγνωστικά ίχνη, που να μας επιτρέπουν να περάσουμε από το τι στο πώς της ανάγνωσης και να ασχοληθούμε με ζητήματα πρόσληψης, δεν προέκυψαν από την αυτοψία.

Επιπλέον, σε περιπτώσεις άγνωστων σε μας συγγραφέων θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει (όσο ήταν εφικτό) ταύτιση τους με τη βοήθεια βιογραφικού λεξικού ή χρήση του internet, ώστε να διευκολυνθεί η κατανόηση του έργου τους και η επιτυχέστερη κατηγοριοποίησή του.

Μια αντίστοιχη εργασία πραγματοποιήθηκε για τη σύνταξη του καταλόγου των σωζόμενων βιβλίων της βιβλιοθήκης των πρώτων δασκάλων του Κωνσταντά στις Μηλιές, του Ζαχαρία και του Ανθίμου. Στην ουσία πρόκειται για δύο κατάλογους, που όμως επικαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό. Οι τίτλοι με κτητορικό του Ζαχαρία είναι 26, ενώ αυτοί με κτητορικό του Ανθίμου μόλις 6, οι 4 από τους οποίους φέρουν ταυτόχρονα και κτητορικό του Ζαχαρία. Και οι δύο αυτοί κατάλογοι παρατίθενται στο Παράρτημα.

Πριν προχωρήσουμε σε μια πρώτη επεξεργασία των στοιχείων που προκύπτουν από τον κατάλογο Κωνσταντά και στη σύγκρισή του με αυτόν των Ζαχαρία και Ανθίμου, οφείλουμε να διατυπώσουμε ρητά επιφυλάξεις και περιορισμούς που προκύπτουν από τα δύο βασικά μας τεκμήρια: τα κτητορικά σημειώματα και τα ίδια τα βιβλία και τα συγκεκριμένα αντίτυπά τους.

Όσον αφορά τα κτητορικά βάσει των οποίων επιχειρείται η ανασύσταση, πρέπει να τονιστεί πως σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να ελπίζουμε στην πλήρη ιδιωτική βιβλιοθήκη του Κωνσταντά, αλλά ούτε και σε αυτές των άλλων κτητόρων της δημόσιας βιβλιοθήκης των Μηλεών. Αφενός, είναι γνωστό πως η τελευταία υπέστη πολλές φθορές από το 1821 έως και τη μεταφορά των βιβλίων σε νεόδμητο κτήριο το 1928. Αφετέρου, δεν φέρουν όλα τα αντίτυπα κτητορικό σημείωμα, επομένως είναι αδύνατο να τα εντάξουμε σε συγκεκριμένη ιδιωτική βιβλιοθήκη.

Ένα ιδιαίτερο πρόβλημα προκύπτει από τον κτήτορα ή τους κτήτορες που υπογράφουν με τα αρχικά Γ.Κ. Σύμφωνα με τον Καμηλάρη τα αρχικά αυτά αναγράφονται στα βιβλία που δώρισε στη Βιβλιοθήκη Μηλεών ο Γεώργιος Κλεόβουλος, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη.¹⁴⁸ Στον κατάλογο των κτητόρων που συνέταξε η Ανδριτσάκη-Φωτιάδη εμφανίζεται ένας κτήτορας με τα αρχικά Γ.Κ., ενώ ο Γεώργιος Κλεόβουλος, η υπογραφή του οποίου εμφανίζεται ολογράφως σε 3 εκδόσεις, καταχωρείται ξεχωριστά. Παρά την πληροφορία του Καμηλάρη, φαίνεται πως η συντάκτρια δεν προχώρησε στην ταύτιση Γ.Κ. και Κλεόβουλου, διότι τα αρχικά αυτά εμφανίζονται και σε αντίτυπα με κτητορικό του Κωνσταντά, του οποίου τα αρχικά συμπίπτουν με αυτά του Κλεόβουλου. Το πρόβλημα θα λυνόταν με σύγκριση των γραφικών χαρακτήρων, στην οποία όμως δεν προχωρήσαμε λόγω έλλειψης χρόνου και, το βασικότερο, σχετικής εμπειρίας. Έτσι καμιά από τις εκδόσεις που έφεραν ως μοναδικό κτητορικό σημείωμα τα αρχικά Γ.Κ. δεν περιλήφθηκε στον κατάλογο Κωνσταντά.

Η εκτενέστερη μορφή του κτητορικού σημειώματος του Κωνσταντά περιλαμβάνει ολογράφως το όνομά του, τον ιερατικό του τίτλο, τον τόπο και το χρόνο αγοράς, απόκτησης ή δωρεάς (σε αυτήν την περίπτωση ακολουθεί ο δωρητής), το αντίτιμο της αγοράς (εάν αγοράστηκε) και μια στερεότυπη κατάρα για τον υποψήφιο κλέφτη. Στο *De Syntaxi* του Απολλώνιου του Δύσκολου (Φραγκφούρτη 1590 [αρ. εντ. κτλ. 78]), λόγου χάριν, αναγράφεται:

«Γρηγορί Κωνσταντά προσεκτήθη εν Βιέννη της Αυστρίας τω 1795. Εκ των της Μηλιώτικης Σχολής και ο αφαιρέσας αφωρισμένος και επικατάρατος.»

¹⁴⁸ Καμηλάρης, ό.π., σ. 22.

Στα *Oeuvres complètes* του Ελβέτιου (4τ., Λονδίνο 1777 [αρ. εντ. κτλ. 518]), διαβάζουμε:

«Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά ωνήθη χρυσίων τεσσάρων εν Βιέννη της Αουστρίας τω αψηπ.»

Λίγα όμως κτητορικά σημειώματα παρουσιάζουν αυτήν την εκτενή μορφή. Σε πολλά προσδιορίζεται μόνο ο κτήτορας. Σε άλλα περιλαμβάνεται ο κτήτορας και ο τόπος ενώ λείπει ο χρόνος ή το αντίστροφο.

Στοιχεία απαραίτητα για να προχωρήσουμε από την απλή καταγραφή των τίτλων της βιβλιοθήκης του Κωνσταντά στην κατανόηση της πορείας και του τρόπου συγκρότησής της είναι ο τόπος, ο χρόνος και τρόπος απόκτησης. Ο τύπος «ωνήθη» προφανώς χρησιμοποιείται για να δηλώσει την αγορά, ενώ η δωρεά δηλώνεται ως «δώρον» και σε μια περίπτωση με τη φράση «εδωρήθη μου». Ασαφής είναι ο τύπος «προσεκτήθη», που εμφανίζεται σε αρκετές περιπτώσεις. Το γεγονός πως σε καμιά περίπτωση ο τύπος αυτός δεν συνοδεύεται από αντίτιμο, συνηγορεί με την άποψη πως δεν χρησιμοποιείται εναλλακτικά αντί του «ωνήθη».

Τα απαραίτητα αυτά στοιχεία, τόπος, χρόνος και τρόπος απόκτησης, εμφανίζονται μαζί μόνο σε 33 από τα συνολικά 73 κτητορικά σημειώματα του Κωνσταντά. Στα υπόλοιπα μπορούμε να συμπληρώσουμε τα στοιχεία κάνοντας εικασίες, αν βέβαια υπάρχουν κάποια βοηθητικά στοιχεία (π.χ. με βάση μόνο τον τόπο ή μόνο τον χρόνο αγοράς, με βάση τον προηγούμενο κάτοχο, το χρόνο έκδοσης του βιβλίου κ.λ.π.).

Η επεξεργασία του δεύτερου βασικού τεκμηρίου, των ιδίων των αντιτύπων, μας φέρνει αντιμέτωπους καταρχήν με το πρόβλημα της κατηγοριοποίησης με βάση το περιεχόμενο του βιβλίου, στο οποίο θα περιοριστούμε. Η συγκέντρωση και συγκριτική προσέγγιση των εργασιών που αφορούν την ανασύσταση και επεξεργασία είτε ιδιωτικών είτε δημόσιων βιβλιοθηκών, η σύνοψη των συμπερασμάτων τους και η επισήμανση των πιθανών προβλημάτων που προκύπτουν από τις κατηγοριοποιήσεις που κάθε φορά επιλέγονται από τον ερευνητή, θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας ολόκληρης εργασίας.

Ωστόσο, με τη βοήθεια ενός σημαντικού εργαλείου, της *Βιβλιογραφίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1945-1995)* που προέκυψε από ένα ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, καταρτίσαμε ένα κατάλογο των σχετικών εργασιών.¹⁴⁹ Στη συνέχεια διατρέξαμε όσες από αυτές τις εργασίες κατορθώσαμε να εντοπίσουμε. Απ' όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, από τις ελληνικές ερευνητικές εργασίες δε φαίνεται να προκύπτει μια κοινή φόρμα επεξεργασίας, προϋπόθεση απαραίτητη για συγκριτικές έρευνες που να απαντούν στο συνολικό ιστορικό φαινόμενο *βιβλιοθήκη της τουρκοκρατίας ή προεπαναστατική βιβλιοθήκη (κ.ο.κ.)*.¹⁵⁰

¹⁴⁹ *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1998.

¹⁵⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Roxane Argyropoulos, «A 19th century Greek Scholar in Bucharest: Mihail Christaris and his Library», *Balkan Studies* 30 (1989), σ. 67-82. Δημ. Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεοφίλου Καμπανιάς», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), σ. 33-40. Corneliu Dima-Drăgan, «La bibliophilie de Mavrocordato», *L'époque phanariote*, συμπόσιο 21-15 Οκτωβρίου 1970, μνήμη Κλ. Τσούρκα, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 209-216. Ανδρέας Δρακάκης, «Ιάκωβος Ρώτας. Ο τζιώτης λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού και η βιβλιοθήκη του», *Επετηρίς Εταιρίας Κυκλαδικών Μελετών* 13 (1985-1990), σ. 103-150. Λουκία Δρούλια, «Ο λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), σ. 456-503. Λουκία Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», *ΕΙΕ/ΚΝΕ Τετράδια εργασίας* 9, Αθήνα 1987, σ. 225-306. Mihail Caratașu, «La bibliothèque d' un grand négociant du XVIIIe siècle : Grégoire Antoine Avramios», *L'époque phanariote*, συμπόσιο 21-25 Οκτωβρίου 1970, μνήμη Κλ. Τσούρκα, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 135-143. Richard Clogg, «The library of the Levant Company's factory in Smyrna (1805)», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), σ. 112-124. Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου Ιωάννου Καρατζά. Σκέψεις γύρω από τον πνευματικό του άξονα», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασίλη Βλ. Σφυρόρεα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 201-226. Κώστας Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων*, 5, 1975, σ. 157-200. Κώστας Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης στη Θεσσαλία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004, σ. 449-482. Andrei Pippidi, «Aux confins de la République des Lettres. La Valachie des antiquaires au debut du XVIIIe siècle», *Studii Clasice* 17 (1977), σ. 233-246. Giorgio Plumidis, «Cultura e biblioteche in Epiro», *Revue des études sud-est européennes*, 21 (1983), σ. 169-175. Μαρία Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα» *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο...*, ό.π., σ. 169-200. Εμμανουήλ Φραγκίσκος, «Η βιβλιοθήκη του εμπόρου φίλου του Κοράη Ιάκωβου Ρώτα και η δεξιά της σε μια αναπτυσσόμενη περιφέρεια του νεοελληνικού κράτους», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων, Διεθνής επιστημονική συνάντηση αφιερωμένη στον Κ.Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη 10-12 Μαΐου 1990, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 129-139.

Ειδική μνεία οφείλουμε, για άλλη μια φορά εδώ, στην ερευνητική εργασία του Αλέξη Πολίτη, τόσο για την αρτιότητά της, όσο και για τις προοπτικές που ανοίγει. Είναι ο πρώτος που διατυπώνει ρητά το αίτημα για μια «τυπολογία της βιβλιοθήκης του λογίου στον 18^ο αιώνα», προσεγγίζοντας συγκριτικά «τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου», που συγκροτούνται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα.¹⁵¹ Υπηρετεί τους στόχους του προχωρώντας στις λεπτότερες δυνατές κατηγοριοποιήσεις που του επιτρέπει το υλικό του, και εκμεταλλευόμενος όλες τις πληροφορίες που του παρέχουν τα ίδια τα βιβλία (π.χ. χρονολογία έκδοσης, χρονολογία απόκτησης, αριθμός σελίδων, σχήμα, κ.α.). Στην επεξεργασία αυτών των στοιχείων εφαρμόζει ποσοτικές μεθόδους, τα αποτελέσματα των οποίων παρατίθενται σε πίνακες και ιστογράμματα.

Για τις ανάγκες μιας πρώτης επεξεργασίας του καταλόγου Κωνσταντά και του αντίστοιχου των πρώτων του δασκάλων, δε θα χρησιμοποιήσουμε εδώ πολύ λεπτές κατηγοριοποιήσεις, καθώς το δείγμα που διαθέτουμε δεν είναι πολύ μεγάλο. Θα επιλέξουμε το κριτήριο της γλώσσας, που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη σχέση του κτήτορα με την ευρωπαϊκή εκδοτική κίνηση στις καθομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, τη σχέση του με την αρχαία ελληνική γλώσσα μέσα από τις εκδόσεις κειμένων σε αρχαία ελληνική και, τέλος, τη σχέση του με τα κείμενα της νεότερης ελληνικής λογοισύνης. Η συνήθης διάκριση θρησκευτικό - κοσμικό, από την αναλογία του οποίου συχνά εκτιμάται η πνευματική χειραφέτηση του κτήτορα από παραδοσιακότερα σχήματα σκέψης, θα μας απασχολήσει κατά δεύτερο λόγο, γιατί τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις συνήθως αδυνατούν να λάβουν υπόψη τον τρόπο με τον οποίο διαβάζει και προσλαμβάνει το κείμενο ο αναγνώστης. Αντιθέτως, η τριπλή διάκριση ευρωπαϊκό - αρχαίο ελληνικό - νέο ελληνικό έχει το προνόμιο να συμβαδίζει με τα νοητικά σχήματα και αιτήματα των ελλήνων λογίων από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και εξής, στα οποία αναφερθήκαμε σε προγενέστερο μέρος με βάση τις προσεγγίσεις του Δημαρά και της Γιακωβάκη.¹⁵²

❧

¹⁵¹ Αλέξης Πολίτης, ό.π., σ. 131-224.

¹⁵² Βλ. παραπάνω, σ. 34-36.

V. Μια πρώτη επεξεργασία του σωζόμενου τμήματος της συλλογής Κωνσταντά

Οι 73 τίτλοι που εντοπίστηκαν χάρη στα κτητορικά σημειώματα του Κωνσταντά, αφορούν εκδόσεις από το 1502 ως 1836. Όπως πιστοποιούν τα κτητορικά σημειώματα, πολλοί τίτλοι είναι όψιμα, μετεπαναστατικά, αποκτήματα και λογικά δεν αποτελούσαν μέρος της προεπαναστατικής βιβλιοθήκης, αλλά έφτασαν μαζί με τον Κωνσταντά στις Μηλίες μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1830.

Η διάκριση με βάση τη γλώσσα της έκδοσης μας δίνει τα εξής αποτελέσματα:

- 16 γαλλόγλωσσες εκδόσεις (υπ' αριθμόν 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 34, 35, 39, 41, 67): πρόκειται για εκδόσεις που χρονολογούνται από το 1739 (Montesquieu, *Lettres Persanes*) μέχρι το 1825 (Grandpré, *Abrégé élémentaire de géographie physique*). Η έκδοση αυτή του 1825 είναι η μοναδική γαλλόγλωσση που ανήκει στον 19^ο αιώνα και όπως φανερώνει η ίδια η χρονολόγησή της, πρόκειται για όψιμο απόκτημα. Ο κύριος όγκος των γαλλόφωνων εκδόσεων προέρχεται από τον 18^ο αιώνα, και μάλιστα από το β' μισό του, και με βάση τα κτητορικά αποκτήθηκε κυρίως στη Βιέννη, αλλά και στην Halle, στη Λειψία, στην Κων/πολη, στη Βενετία. Πρόκειται δηλαδή για εκδόσεις σχετικά σύγχρονες του κτήτορά τους, που αγοράστηκαν κατά τη διάρκεια των διαμονών του κυρίως στην Ευρώπη, αλλά και στην Κων/πολη. Το περιεχόμενό τους αφορά τη φιλοσοφία, τις φυσικές επιστήμες (φυσική, αριθμητική, γεωγραφία, γεωπονία), τη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία (Voltaire, *Histoire du Charles XII roy de Suède*), 2 μεταφράσεις-διασκευές κλασικών κειμένων (Πλούταρχος από τον Sabbathier και Βιργίλιος από τον Dellile), ένα γαλλικό λεξικό, και ένα μυθιστόρημα, το μοναδικό της σωζόμενης βιβλιοθήκης του (*Περσικές Επιστολές* του Montesquieu, που προαναφέρθηκαν).
- 4 γερμανόγλωσσες εκδόσεις (υπ' αριθμόν 32, 59, 61, 71): 2 από αυτές αφορούν τα μαθηματικά, είναι του ίδιου συγγραφέα (Vega) και αποκτήθηκαν στο εξωτερικό. Μία έκδοση είναι ύστερο απόκτημα (Σύρα

1829) και αφορά, απ' όσο μπορέσαμε να καταλάβουμε, ένα σχολικό εγχειρίδιο εισαγωγής στις ιστορικές επιστήμες. Τέλος, μία έκδοση περιέχει την ιστορική διατριβή του Φίλιππου Ιωάννου για το πρόβλημα των αερολίθων και μετεώρων σε πανεπιστήμιο του Μονάχου, η οποία φέρει αφιερωματικό σημείωμα του συγγραφέα της προς τον Κωνσταντά χρονολογημένο στα 1838.

- 3 ιταλόγλωσσες εκδόσεις (υπ' αριθμόν 42, 66, 73): Μία περιλαμβάνει τριγωνομετρικούς πίνακες και αγοράστηκε το 1799 πιθανόν στην Πάδοβα (ο τόπος αγοράς δε δηλώνεται). Οι άλλες δύο εκδόσεις είναι ιταλικές μεταφράσεις της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης με βάση τη βουλγκάτα και αποτελούν αποκτήματα μεταγενέστερα του 1821.

Συνολικά λοιπόν από τις 73 εκδόσεις, οι 23 είναι γραμμένες σε τρεις καθομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες. Η γαλλική γλώσσα έχει την πρωτοκαθεδρία και μπορούμε να ισχυριστούμε με ασφάλεια ότι ο Κωνσταντάς τη γνώριζε καλά. Οι εκδόσεις στη γερμανική και ιταλική είναι ελάχιστες και δεν μπορούμε να αποφανθούμε σε πιο βαθμό τις γνώριζε με βάση τα βιβλία του. Η πληροφορία ότι στα Αμπελάκια δίδασκε και ιταλικά,¹⁵³ καθώς και το γεγονός ότι σπούδασε στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας συνηγορούν υπέρ της γνώσης της ιταλικής. Για τα γερμανικά δεν διαθέτουμε καμιά σχετική πληροφορία, εκτός από το τεκμήριο των τεσσάρων γερμανικών βιβλίων που εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη του. Αξίζει επίσης να παρατηρήσουμε πως απουσιάζουν παντελώς αγγλικές εκδόσεις.

Σε ό, τι αφορά το περιεχόμενο των ξενόγλωσσων αυτών βιβλίων, πρόκειται για βιβλία κοσμικών ενδιαφερόντων, που συμβαδίζουν με το πνευματικό κλίμα του Διαφωτισμού, με εξαίρεση τις δύο ιταλικές εκδόσεις ιερών κειμένων, οι οποίες αποτελούν όψιμα αποκτήματα.

Οι ελληνόγλωσσες εκδόσεις μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: η μία περιλαμβάνει τις εκδόσεις παλαιών κειμένων (χονδρικά από την αρχαιότητα έως τα βυζαντινά χρόνια) σε αρχαία ελληνική γλώσσα μαζί με τα σχετικά εργαλεία που διευκολύνουν την εκμάθησή της και η δεύτερη τις εκδόσεις

¹⁵³ Κ.Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 90.

νεότερων ελληνικών κειμένων (χονδρικά μετά την Άλωση). Από τη διάκριση αυτή προκύπτουν τα εξής:

- 33 εκδόσεις με κείμενα σε αρχαία ελληνική και με γλωσσικά εργαλεία (υπ' αριθμόν 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 21, 28, 29, 34, 36, 37, 38, 40, 51, 52, 53, 55, 57, 60, 62, 64, 65, 68, 69): Οι 25 εκδόσεις περιλαμβάνουν κείμενα σε αρχαία ελληνική, 5 είναι νεότερα Λεξικά, ένα αρχαίο συντακτικό (Απολλώνιος ο Δύσκολος), μία Γραμματική (του δασκάλου του Κωνσταντά Νεόφυτου Κανσοκαλυβίτη), τέλος μία έκδοση με σχόλια στους *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου από τον γάλλο ουμανιστή Isaac Casaubon (τα σχόλια είναι στα λατινικά). Σχεδόν οι μισές από τις συνολικά 33 εκδόσεις που εντάξαμε σε αυτήν την κατηγορία, συγκεκριμένα οι 17, προέρχονται από ευρωπαϊκούς εκδοτικούς οίκους και απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό των ευρωπαϊών ουμανιστών λογίων, κυρίως του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα (μόνο 3 τέτοιες εκδόσεις χρονολογούνται στον 18^ο αιώνα). Οι υπόλοιπες εντάσσονται στις προσπάθειες των ελλήνων λογίων του ύστερου δέκατου 18^{ου} αιώνα να εκδόσουν κείμενα σε αρχαία ελληνική γλώσσα αποκλειστικά για το ελληνικό κοινό. Η πρώτη τέτοια έκδοση που εμφανίζεται στον κατάλογο του Κωνσταντά είναι *Τα ευρεθέντα* του Ιωσήφ Βρυέννιου, που εξέδωσε σε τρεις τόμους ο Ευγένιος Βούλγαρης μεταξύ 1768 και 1784. Το μεγαλύτερο μέρος των παλαιών ουμανιστικών εκδόσεων αγοράστηκε από τον Κωνσταντά το 1812 στην Κων/πολη, λίγο πριν την αναχώρησή του για τις Μηλιές. Αντίθετα, οι περισσότερες από τις νεότερες ελληνικές εκδόσεις είναι δωρεές που αποκτήθηκαν μετά την Επανάσταση. Η μεγαλύτερη δωρεά προέρχεται από τον Νεόφυτο Δούκα και αποκτήθηκε στην Αίγινα το 1832, την εποχή κατά την οποία ο Κωνσταντάς διεύθυνε το Ορφανοτροφείο. Πιθανόν λοιπόν να σχετίζεται με τις εκπαιδευτικές ανάγκες του συγκεκριμένου ιδρύματος.

Ο κίνδυνος που ελλοχεύει σε αυτήν την κατηγορία, την οποία σχηματίσαμε με βάση τη χρήση της αρχαίας ελληνικής, είναι να παραβλέψουμε το γεγονός πως τα κείμενα αυτά κατάγονται από ποικίλα και πολύ διαφορετικά μεταξύ τους πολιτισμικά πλαίσια. Η αρχαία

ελληνική είναι η γλώσσα των αρχαίων ελλήνων της κλασικής εποχής, αλλά και η γλώσσα των ιερών κειμένων και των πατέρων της εκκλησίας κατά την ύστερη αρχαιότητα, είναι επίσης η γλώσσα των λόγιων βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων. Έτσι, τα 22 κείμενα σε αρχαία ελληνική της συλλογής Κωνσταντά εκτείνονται χρονικά από την *Ιστορία* του Ηροδότου μέχρι τη *Χρονογραφία* του Γεώργιου Σύγκελλου. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται 3 εκδόσεις ιερών κειμένων, μία έκδοση με έργα συγγραφέων εκκλησιαστικής ιστορίας, η *Ευαγγελική Προπαρασκευή* του Ευσέβιου και μία έκδοση με ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννη Χρυσοστόμου (για να αναφέρουμε κάποιες ενδεικτικά). Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι για ποια αρχαιότητα μιλάνε και ποια αρχαιότητα γνωρίζουν οι έλληνες λόγιοι του Διαφωτισμού, ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί με βάση ένα τόσο μικρό δείγμα.

- Οι υπόλοιπες 17 ελληνικές εκδόσεις περιλαμβάνουν κυρίως πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις ελλήνων λογίων σύγχρονων του Κωνσταντά (υπ' αριθμόν 13, 22, 31, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 56, 58, 63, 70, 71). Οι μεταφράσεις είναι 6, οι 5 από σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες (Voltaire, Baumeister, Montesquieu, de la Caille, Genovesi) και η μία από την αρχαϊζουσα στη νέα ελληνική (Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*). Τα υπόλοιπα βιβλία είναι αναλυτικά τα εξής: *Ποιημάτια ιατρικά*, του φίλου του Κωνσταντά Δημητρίου Καρακάση (δίγλωσση ελληνολατινική έκδοση), το *Ελληνογαλλικό Λεξικό* του Βενδότη (δωρεά του εκδότη), *Στοιχεία Γεωγραφία* του Νικηφόρου Θεοτόκη (2 αντίτυπα, που αγοράστηκαν στη Βιέννη το 1805 και στη Σύρα το 1825), *Περί συστήματος του παντός* του Ευγένιου Βούλγαρη, *Απάντηση προς Αλέξανδρο Βασιλείου* (δωρεά του εκδότη) και *Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς έλληνες* του Νεόφυτου Δούκα, *Βόσπορος εν Βορυσθένει* του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Επίσης δύο εκδόσεις που προορίζονται για σχολική χρήση: *Εγκυκλοπαίδεια ελληνικών μαθημάτων* του Στέφανου Κομμητά και *Γραμματική δια σχολεία* του Κωνσταντίνου Κούμα (δωρεά του εκδότη). Τέλος, δύο εκδόσεις αυτής της κατηγορίας δεν εντάσσονται στο κλίμα της φωτισμένης ελληνικής λογιосύνης του ύστερου 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου}: πρόκειται για μια έκδοση με δογματικά ορθόδοξα

κείμενα, που αρχικά ανήκε στο δάσκαλο Ζαχαρία (Μελέτιος Αλεξανδρείας, Γεώργιος Κορέσσιος, Νείλος Θεσσαλονίκης και Γαβριήλ Σεβήρος), και για το *Εορτοδρόμιον* (1836) του επικριτή των Φώτων Νικόδημου Αγιορείτη, που αποτελεί πολύ όψιμο απόκτημα (όπως εικάζεται από τη χρονολογία έκδοσης).

Αξίζει να σημειωθεί πως από τις εκδόσεις αυτές αγοράστηκαν μόνο τα δύο αντίτυπα του Θεοτόκη και ο Νικόδημος Αγιορείτης. Επίσης τρεις αποτελούν δωρεά του εκδότη και μία προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του Ζαχαρία. Στα κτητορικά των υπόλοιπων τίτλων δεν δηλώνεται ο τόπος, ο χρόνος και ο τρόπος απόκτησης. Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε πως μεταξύ των μελών της νεότερης ελληνικής λογοσύνης επικρατούσαν πρακτικές ανταλλαγής του εκδοτικού τους έργου. Αυτή η συνήθεια φαίνεται να προκύπτει από μια επιστολή του Κωνσταντά προς το Λάμπρο Φωτιάδη, στην οποία τον πληροφορεί πως του αποστέλει ως προσφορά δύο αντίτυπα από τα *Φιλοθέου Πάρεργα*.¹⁵⁴ Για να στηριχθεί όμως αυτή η υπόθεση χρειάζεται περαιτέρω έρευνα και μεγαλύτερη τεκμηρίωση.

Αν προσεγγίσουμε τη συλλογή Κωνσταντά με βάση τη χρονολογία αγοράς –απόκτησης των αντιτύπων (σε όσα βέβαια υπάρχουν αυτές οι πληροφορίες) διαπιστώνουμε ότι τρεις είναι οι κυριότερες φάσεις συγκρότησης της βιβλιοθήκης του. Η πρώτη φτάνει κάπου στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, όποτε, όπως έχουμε ήδη επισημάνει ολοκληρώνεται η ευρωπαϊκή του εμπειρία. Στα αποκτήματα αυτής της περιόδου ανήκουν κυρίως οι εκδόσεις στις ομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες. Τόπος απόκτησης των περισσότερων αντιτύπων αυτής της περιόδου είναι κυρίως η Βιέννη, αλλά και η Χάλλη, η Λειψία με το ετήσιο παζάρι της και η Πάδοβα.

Η δεύτερη φάση εντοπίζεται στα τέλη του 1812, όταν ο Κωνσταντάς, πριν να φύγει για τις Μηλιές, προχωρεί στην αγορά 8 εκδόσεων της αρχαιοελληνικής κατηγορίας που περιγράψαμε παραπάνω και μιας σχολικής γεωγραφίας σε γαλλική γλώσσα. Οι αγορές αυτές με ασφάλεια μπορούν να

¹⁵⁴ Καμηλάρης, ό.π., σ. 115.

συνδεθούν με το εκπαιδευτικό εγχείρημα που είχε σκοπό να πραγματοποιήσει στις Μηλιές.

Στην τελευταία φάση εντάσσονται τα μετεπαναστατικά του αποκτήματα: 6 από αυτά αποκτήθηκαν μεταξύ 1825-1829 στη Σύρο, όπου τον οδήγησαν οι υποχρεώσεις του απέναντι στο ελληνικό κράτος. Πολλά επίσης ήταν αποτέλεσμα μιας δωρεάς που πραγματοποιήθηκε εκ μέρους του εκδότη Νεόφυτου Δούκα την εποχή που ο Κωνσταντάς ανήκε στην επιτροπή του Ορφανοτροφείου της Αίγινας το 1832. Στην ομάδα αυτή πρέπει ασφαλώς να προστεθούν οι εκδόσεις εκείνες των οποίων το κτητορικό δεν προσδιορίζει τη χρονολογία απόκτησης, αλλά η χρονολογία έκδοσής τους τις τοποθετεί μετά το 1821. Στα αποκτήματα της φάσης αυτής δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε με σαφήνεια κάποιες τάσεις.

Η συνολική εντύπωση που αποκομίζουμε από τους 73 τίτλους που συγκροτούν το σωζόμενο τμήμα της βιβλιοθήκης Κωνσταντά, αντιστοιχεί στο βασικό τρίπτυχο του διαφωτιστικού κινήματος των νεωτερικών ελλήνων λογίων: Ευρώπη, αρχαιομάθεια, επιστήμες. Η εντύπωση αυτή δεν μπορεί να ανατραπεί από τις εκδόσεις που εμπίπτουν στην κατηγορία του θρησκευτικού βιβλίου. Την άποψη αυτή μπορεί να ενισχύσει μια σύντομη συγκριτική ματιά της βιβλιοθήκης του σε σχέση με αυτήν των παλαιών του δασκάλων, Ζαχαρία και Ανθίμου, η οποία μας υποχρεώνει σε μια ενδιαφέρουσα, νομίζω, παρέκβαση.

Στους συνολικά 26 τίτλους της συλλογής αυτής περιλαμβάνονται:

Εκδόσεις κειμένων σε αρχαία ελληνική της κλασικής και ύστερης αρχαιότητας (Ηρόδοτος, Πλούταρχος, Αττικοί Ρήτορες, Ιούλιος Πολυδεύκης, Συνέσιος), πατερικά κείμενα (2 εκδόσεις του Γρηγόριου Ναζιανζηνού, Μέγας Βασίλειος, 2 έργα του Κύριλλου Αλεξανδρείας, Ιουστίνος Μάρτυς). Επίσης ένα σημαντικό εργαλείο της βυζαντινή εποχής, η *Βιβλιοθήκη* του Φώτιου. Οι εκδόσεις αυτές είναι του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα και προέρχονται από ευρωπαϊκά τυπογραφεία.

Η αρχαιομάθεια υποστηρίζεται από το *Λεξικό* του Γεράσιμου Βλάχου, από τη *Γραμματική* του Θεόδωρου Γαζή και από τη *Γραμματική Τέχνη* του ιερομόναχου Βησσαρίωνα Μακρή (συλλογή Ανθίμου). Και οι τρεις αυτές εκδόσεις, καθώς και μια τέταρτη, η *Ρητορική Τέχνη* του Φραγκίσκου Σκούφου, προέρχονται από τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας, στη σχέση των οποίων

με το λεγόμενο «παραδοσιακό» βιβλίο αναφερθήκαμε εκτενώς σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Εννέα εκδόσεις, δηλαδή περί το ένα τρίτο επί του συνόλου της συλλογής, περιέχουν δογματικά κείμενα που εκδόθηκαν στα ορθόδοξα τυπογραφεία της Μολδαβλαχίας.

Ένα βιβλίο της συλλογής του Ανθίμου, το *Ραντισμού στηλίτευσις* του Χριστόφορου Αιτωλού (Λειψία 1758), αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση. Φαίνεται πως το ανατρεπτικό για τις συνήθειες της ορθόδοξης εκκλησίας περιεχόμενό του προκάλεσε την οργή του κατόχου του. Στο εσώφυλλο και στη σελίδα τίτλου της έκδοσης η Ανδριτσάκη-Φωτιάδη εντόπισε τρία σημειώματα με αρνητικά σχόλια.

Τέλος, απουσιάζουν παντελώς εκδόσεις στις καθομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, στις οποίες γράφονται ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τα φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα.

Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις μπορούμε να συμπεράνουμε, πως η διδακτική πρακτική των δύο αυτών δασκάλων ανήκει σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που αρχίζει να παγιώνεται το 17^ο αιώνα, σε σχολεία τα οποία οι πηγές αποκαλούν «φροντιστήρια» ή «σχολεία των ελληνικών μαθημάτων». Όπως μας πληροφορεί ο Κώστας Λάμπας, κύριος σκοπός ενός σχολείου τέτοιου τύπου είναι η εξοικείωση των μαθητών με την αρχαία ελληνική γλώσσα μέσω της εξαντλητικής διδασκαλίας της γραμματικής και του συντακτικού, αλλά και της ρητορικής, ενώ στις ανώτερες βαθμίδες διδάσκονταν η φιλοσοφία και η θεολογία.¹⁵⁵

Αν βασιστούμε σε μια τριπλή διάκριση που επινοεί ο Νικόλαος Ζωγράφος σε μια επιστολή απευθυνόμενη στο λόρδο Guilford το 1815,¹⁵⁶ ο τύπος δασκάλου που αντιπροσωπεύουν οι Ζαχαρίας και Ανθιμος, είναι αυτός του παλαιού γραμματικού που έχει μαθητεύσει σε παραδοσιακούς δασκάλους.

Το καινούριο πνεύμα που φέρνουν στην εκπαίδευση οι νεωτερικοί δάσκαλοι της εποχής του Διαφωτισμού προβάλλει ήδη αδρότερα, αν επιστρέψουμε από τη βιβλιοθήκη των Ζαχαρία και Ανθίμου στη βιβλιοθήκη του Γρηγορίου Κωνσταντά. Με βάση τη διάκριση του Ζωγράφου ο τελευταίος εντάσσεται σε

¹⁵⁵ Κώστας Λάμπας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», *ό.π.*, σ. 81-82.

¹⁵⁶ Αναφέρεται από τον Κώστα Λάμπα, *ό.π.*, σ. 95.

μια δεύτερη κατηγορία δασκάλου, που ναι μεν έχει μαθητεύσει στους παλαιούς γραμματικούς - στην περίπτωση μας στους Ζαχαρία και Άνθιμο - όμως έχει συνεχίσει τις σπουδές του στην Ευρώπη. Η ευρωπαϊκή αυτή διάσταση του βίου τους αντανακλάται, όπως διαπιστώσαμε τουλάχιστον στην περίπτωση Κωνσταντά, και στο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης τους.

Η προσέγγιση του τμήματος της βιβλιοθήκης Κωνσταντά που κατορθώσαμε να ανασυστήσουμε, δεν ανατρέπει τη γενική εντύπωση που έχει διαμορφώσει γι' αυτόν η ελληνική ιστοριογραφία. Γι' αυτό ακριβώς, η επαφή με το περιεχόμενο αυτής της βιβλιοθήκης μας ανοίγει, νομίζω, το δρόμο για μια βαθύτερη κατανόηση των όρων *νεωτερικός λόγιος* και *νεωτερικός δάσκαλος* στην κορύφωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι τρεις πίνακες που ακολουθούν, προέκυψαν από την επεξεργασία των λημμάτων του καταλόγου της Ανδριτσάκη-Φωτιάδη σε συνδυασμό με αυτοψία που πραγματοποιήσα επιτόπου. Αποτελούνται από 8 στήλες. Στην πρώτη δηλώνεται ο αύξων αριθμός του συγκεκριμένου αντίτυπου μέσα στη συγκεκριμένη συλλογή. Η δεύτερη και η τρίτη δηλώνουν τον συγγραφέα και τον τίτλο της έκδοσης αντίστοιχα. Η τέταρτη στήλη δηλώνει πρώτα τη γλώσσα την οποία χρησιμοποιεί η έκδοση. Χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες: Ε=Ελληνικά, Λ=Λατινικά, Γ=Γαλλικά, Ι=Ιταλικά, Δ=Γερμανικά. Στην περίπτωση που η έκδοση χρησιμοποιεί δύο ή περισσότερες γλώσσες, οι αντίστοιχες συντομογραφίες χωρίζονται με παύλα (π.χ. Ε-Λ σημαίνει δίγλωσση έκδοση σε ελληνικά και λατινικά). Στην ίδια στήλη δηλώνεται και η γλώσσα του αναγνωστικού κοινού για το οποίο προορίζεται η έκδοση. Εδώ, οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται είναι ΕΥ=ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινό και Ε=αποκλειστικά ελληνικό κοινό. Η πέμπτη στήλη δηλώνει το χρόνο έκδοσης, ενώ η έκτη τον τόπο έκδοσης και τον εκδότη. Θεωρήθηκε σκόπιμο ο τόπος έκδοσης να μεταγραφεί στα νέα ελληνικά. Η έβδομη στήλη περιέχει τα κτητορικά σημειώματα, έτσι όπως αυτά έχουν μεταγραφεί από την Ανδριτσάκη-Φωτιάδη στον έντυπο κατάλογο των παλαιών εντύπων. Τέλος, η όγδοη στήλη δηλώνει τον αριθμό που φέρει κάθε έκδοση στον έντυπο κατάλογο της Ανδριτσάκη-Φωτιάδη. Τα άγκιστρα {} περιέχουν στοιχεία που δεν δηλώνονται στην έκδοση, αλλά έχουν συμπληρωθεί από την Ανδριτσάκη-Φωτιάδη. Στα λήμματα με αριθμό καταλόγου 131, 591 και 1037 δε στάθηκε δυνατό να πραγματοποιηθεί αυτοψία.

Ι. Πίνακας σωζόμενων εντύπων συλλογής Κωνσταντά (†1844)

Γλώσσα έκδοσης / Γλώσσα κοινού	Χρονολογία έκδοσης	Τόπος έκδοσης / Εκδότης	Χειρόγραφα κτητορικά σημειώματα	Αρ. εντ. κτλ.
E-L / EU	1502	Βενετία / Παρ' Άλδω τω Ρωμαίω	(1) εκ των του Σμυρναίου (2) ος δέδωκεν εμοί Γεωργίω ιεροδιακόνω θεσσαλονίκης τω Παττήλλα τω Ζακύνθω χάριν φιλίας 1605 (3) ZX (4) και τότε ξυν τοις άλλοις της Μηλιώτικης Σχολής ΓΚ (5) Γρηγόριος ιεροδιάκονος Κωνσταντάς	3
E-L / EU	1538	Βασιλεία / Per Balthasarem Lasium	(1) Γρηγορίου του Κωνσταντά προσε εν Σύρα τω 1827	24
E / EU	1544	Παρίσι / Roberti Stephani	(1) Γρηγορίου ιεροδ. Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω τω 1812 αργύρια 24	33

		βιβλία ε΄. Εκλογών από της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Θεοδώρου Αναγνώστου βιβλία β΄. Ερμείου Σωζομένου Σαλαμνίου βιβλία θ΄. Ευαγρίου Σχολαστικού Εκκλησιαστικής Ιστορίας βιβλία στ΄.					
4	Διονύσιος ο Περιηγητής	Της Οικουμένης περιήγησις υπομνηματισθείσα υπό του Ευσταθίου... Θεσσαλονίκης...	E / EU	1547	Παρίσι / Rob. Stephani	(1) εις χρήσιν Μιχαήλ ιερέως Μήτρου εκ των φιλ. (2) νυν δε Γρηγορίου ιερ. Κωνσταντά, προσεκτήθη εν Βουκουρεστίω έτει σωτηρίω 1775	37
5	Henricus Stephanus ed.	Dictionarium medicum... ex Hippocrate, Aretaeo, Galeno... cum latina interpretatione...	E-L / EU	1564	Γενεύη / Henricus Stephanus	Γρηγ. Κωνσταντά	59
6	Henricus Stephanus ed.	Ανθολογία διαφόρων επιγραμμάτων παιών	E-L / EU	1566	Γενεύη / Henricus Stephanus	(1) in honorem sacrosanctae trinitatis... Rei publ Literaria submissee et pie dedicatum est. 15 Decemb Anno 1579. (2) Donum... Nob. Joh. Ebn. Stie... obtulit Vratislavia A.R.S. 1736 a.d. XXII. Kal. Novrab. (3) κτήμα Γεωργίου Αργυροπούλου 1770 οκτωβρίου (4) κτήμα Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω το 1812 αργύρια 12	60
7	Henricus Stephanus ed.	Θησαυρός της ελληνικής γλώσσης 4 τ. σε 3	E-L / EU	1572	Γενεύη / Henr. Stephanus	(1) και τόδε ξυν τοις άλλοις γεωργίου νικολάου κώου (2) Γρηγορ. ιερδ Κωνσταντά ωνήθησαν οι 3 τόμοι εν Βυζαντίω τω 1812 αργύρια 80	64
8	Conrad Dinner	Epithetorum graecorum farrago locupletissima	E-L / EU	1589	Φραγκφούρτη / Andreae Wecheli heredes Claudium Marnium et Ioann. Aubrium	(1) Carl Gottfried Dathē 1738 (2) sum Stephanj Comarii Ham... (3) Dr Georgio Jo. Horn liberat... doctr. Magistro Evangelii filij DEI... in Ecclesia (4) εκ των του Γρηγορ. ιερδ Κωνσταντά 1792 (5) ωνήθη εν Λειψία της Σαξονίας 3 αργύρια	77
9	Απολλώνιος Δύσκολος	De syntaxi seu constructione	E-L / EU	1590	Φραγκφούρτη / Andreae	(1) Γρηγορί Κωνσταντά προσεκτήθη εν Βιέννη της	78

		orationis libri IIII... Addita e Procli Chrestomathia Grammatica			Wecheli heredes Claudium Marnium et Ioann. Aubrium	Αυστρίας τω 1795. Εκ των της Μηλιώτικης σχολής κ.αι ο αφαιρέσας αφωρισμένος και επικατάρατος	
10	Διοσκορίδης Πεδάνιος	Τα σωζόμενα άπαντα 2 τ. σε 1	E-L / EU	1598	Φραγκφούρτη / Andreae Wecheli heredes Claudium Marnium et Ioann. Aubrium	(1) sum ex supellectile libraria Emondi Fremerij Anno 1692 (2) Γρηγορ. ιερδ Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω τω 1812 αργύρια 18	87
11	Αθηναίος	Δειπνοσοφιστών βιβλία πεντεκαίδεκα	E-L / EU	1612	Λούγδουνο / Antonij de Harsy	(1) Γρηγορ. ιεροδ Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω τω 1812 αργύρια 40	103 δεμ. με 126
12	Isaac Casaubon	Animadversionum in Athen. Dipnosophistas libri XV	L / EU	1621	Λούγδουνο / Ant. de Harsy et Petrum Rauaud	Βλ. υπ' αριθμ. 11	126
13	Μελέτιος Αλεξανδρείας, Γεώργιος Κορέσσιος., Νείλος Θεσσαλονίκης, Γαβριήλ Σεβήρος	Του μακαριωτάτου πατρός υμών Μελετίου... Περί της αρχής του Πάπα ως εν είδει επιστολών. Κυρίου Γεωργίου Κορεσσίου του Κίου Διάλεξις μετά τινος των Φράρων. Νείλου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Βιβλία δύο... Γαβριήλ του Σεβήρου... Έκθεσις κατά των αμαθώς λεγόντων και παρανόμως διαδασκόντων ότι ημείς οι της Ανατολικής Εκκλησίας γνήσιοι και ορθόδοξοι παίδες εσμέν σχηματικο παρά της αγίας και καθόλου εκκλησίας. Του αυτού Γαβριήλ... Περί της β {γ.δ.ε.} διαφοράς την οποία έχει η Ανατολική Εκκλησία	E / E	{1627}	χ.τ. / χ. εκδ.	(1) Γεώργης Τριαντάφλου (2) κτήμα και τόδε ζαχαρίου (3) κτήμα και τόδε γρηγορίου Κωνσταντά (4) είμαι γραμένος караγιάνι	131

		με τη Ρωμαϊκήν...					
14	Γεώργιος Σύγκελλος	Χρονογραφία από Αδάμ μέχρι Διοκλητιανού	E-L / EU	1652	Παρίσι / Typographia Regia	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω τω 1812 αργυρίων 35 (2) εσελιδομετρήθη και κατεγράφη εν τω καταλόγῳ υπ' αριθ.2 στήλην Α. Θήκην 10.	155
15	Ευσέβιος ο Παμφίλου	Προπαρασκευή Ευαγγελική	E-L / EU	1688	Κολωνία / Mauritii Georgii Weidmanni	(1) εκ των του πρωτ Βοδενών μελετίου του αμαρτωλού (2) Γρηγορίου ιεροδ. Κωνσταντά ωνήθη εν Βυζαντίω τω 1812 αργυρίων 35	223
16	Montesquieu	Lettres Persanes. Dernière édition revue et corrigé... Tome II	F / EU	1739	Λονδίνο / aux Depens de la Comp.	(1) εκ των του Γρηγορίου ιερ ωνήθη εν Βιέννη της Αουστρίας αργυρίων τριών τω 1789	364
17	Voltaire	Histoire de Charles XII roy de Suède	F / EU	1741	Άμστερνταμ / Pierre Mortier	(1) Γρηγορίου ιεροδ Κωνσταντά ωνήθη εν Παταβίω τω 1794	372
18	{Louis-Jean Lévesque de Pouilly}	Théorie des sentimens agreables où, ..., on établit les principes de la théologie naturelle et ceux de la philosophie morale	F / EU	1749	Παρίσι / David le Jeune	(1) Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν Βιέννη αργυρίων 2, 1790	398
19	Louis Antoine Nicolle de La Croix	Nouvelle atlas portatif destiné... pour l' instuction de la jeunesse...	F / EU	{1762}	Παρίσι / Delamarche	(1) Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν Κωνσταντινουπόλει τω 1812 Μαρτίω	430
20	Jacques-Frédéric Baron de Bielefeld	Les premiers traits de l' analyse univrsele ou analyse abregée de toutes les sciences, des beaux-arts et des belles lettres 3τ.	F / EU	1767	Λέιντε / Sam. et Jean Luchtmans	(1) Γρηγορίου Ιεροδιακόνου του Κωνσταντά ωνήθη εν της Αουστρίας τω 1787	452
21	Ιωσήφ Βρυέννιος	Τα ευρεθέντα... δι επιμελείας Ευγενίου διακόνου του Βουλγάρεως ήδη το πρώτον τύποις εκδοθέντα... 3τ.	E / E	1768- 1784	Λειψία / Βρέιτκοφφ	(1) Γρηγορίου του Κωνσταντά προσεκτήθη εν Σύρα 1827 (1 αντ. του τ.3)	456
22	{Voltaire}	Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολονίας δοκίμιον ιστορικών και κριτικών εκ της γαλλικής εις την κοινοτέραν των καθ'	E / E	1768	{Λειψία}	(1) Γερμανού Σπαρμιώτου (2) είτα Γρηγορίου Κωνσταντά	460

		ημίας ελληνων διάλεκτον μεταφρασθέν... και σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας					
23	{François} Sabbathier	Le manuel des enfants. ou les maxims des vies des hombres illustres de Plutarque...	F / EU	1769	Chalons-sur- Marne / Bouchard	(1) Ευσταθίου Αργ. Φιλίππιδου, δώρον Γρηγορίου Κωνσταντά (2) επικέττα Ε. και Ν.Φ.	466
24	{Léonard Euler}	Lettres a une princesse d' Allemagne sur divers sujet de physique et de philosophie 3τ.	F / EU	1775	Γενεύη / Barthelemi Chirol	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά ωνήθη εν Άλχη τη Μαχτεμβουργική τω 1793	502
25	Christian- Furchtgott Gellert	Leçons de morale, ou lectures académiques, faites dans l'Université de Leipsick... traduit de l'allemand... 2τ.	F / EU	1775	(1) Ουτρέχτη / J. Van Schoonhoven (2) Λειψία / Héritiers Weidman et Reich	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά ωνήθη εν Λειψία της Σαξονίας τω 1793	503
26	Pierre Richelet	Dictionnaire portatif de la langue française 2τ.	F / EU	1775	Λυόν Joseph-Sulpice Grabit	(1) Συνδρομηταί εν Τριεστίω Δημήτριος Στεφανάκης Σμυρναίος, Ιάκωβος Ρώτας Σμυρναίος. Τα δύο ταύτα βιβλία να εγχειρισθούν τω Εμμανουήλ Χαρίτου εν Βιέννη. Θεσσαλονίκη Φεβρ. 26, 804 (2) Grégoire Constanta Thessalien 2 ducats venitien (3) Γρηγορίου Κωνσταντά	508
27	Helvétius	Œuvres complètes 4τ.	F / EU	1777	Λονδίνο	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά ωνήθη χρυσίων τεσσάρων εν Βιέννη της Αουστρίας τω 1787	518
28	Όμηρος	Η του Ομήρου Ιλιάς, 2 τ.	E-L / EU	1778	Γλασκώβη / Andreas Foulis	(1) Εκ των Γρηγορίου Ιεροδιακόνου του Κωνσταντά. Εδωρήθη μοι παρά Ιωάννου Χόκιν άγγλου περιηγούμενου την Ελλάδα τω 1798	526
29	Benjamin Hederich	Graecum lexicon manuale...	E-L / EU	1778	Λονδίνο / H. S. Woodfall	(1) αγάπιος Παλιέρμος Χίος ο Μουσικός (2) εκ των του Γρηγορίου ιερδ Κωνσταντά 1790 ωνήθη εν Βιέννη της Αουστρίας αργύρια 18 [διάφορες άλλες σημειώσεις]	531
30	Antoine - Augustin Parmentier	Recherches sur les végétaux nurissans, qui dans les temps de	F / EU	1781	Παρίσι / Imprimerie Royale	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά προσεκτήθη εν Βενετία νυν δε της Σχολής των Μηλιών και ο	569

		disette. peuvent remplir les alimens ordinaires avec de nouvelle observations sur la culture des pommes de terre...				αφαιρέσας αφωρισμένος και επικατάματος	
31	Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών	Εκκλησιαστική ιστορία... μετανεχθείσα εκ της ελληνικής εις την ημετέρα απλοελληνικήν... παρά Γεωργίου Βενδότη εκ Ζακύνθου... επιμελείας Πολυζώη Λαμπανιζιώτη 3 τ.	E / E	1783- 84	Βιέννη / παρά Ιωσήφω Βαουμειστέρω	(1) Γρηγορίου ιερομ. Κωνστ	582
32	Georg Vega ed.	Logarithmische, trigonometrische, und andere zum Gebrauche der Mathematik eingerichtete Tafeln und Formeln...	D / EU	1783	Βιέννη / Johann Thomas Edlen von Trattner	(1) Εκ των του Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν Βιέννη αργύρια 9	589
33	Π.Δ.	Nova version graeca Proverbiorum, Ecclesiastis, Cantici Canticorum, Ruthi, Threnorum, Danielis et selectorum Pentateuchi locorum... A... D' Anse de Villosion..	E-L / EU	1784	Αργεντόρατο / Bibliopoli Academici	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά ωνήθη εν Σύρα αργυρίων δύο 1827	591
34	{Pierre-Joseph Amoureux}	Traité de l'olivier...	F / EU	1784	Μονπελιέ / Veuve Gontier	(1) Γ Κω (2) ταινία με αρχικά Ε.Ν.Φ. [Ευστάθιος και Νικόλαος Φιλίπιδης]	595
35	Joachim Heinrich Campe	Decouverte de l' Amérique, pour l' instruction des enfans et des jeunes-gens. Traduit de l' allemand... 2τ.	F / EU	1784	Αμβούργο / J.G. Virchaux	(1) Γρηγορίου ιεροδ Κωνσταντά ωνήθη εν Βιέννη της Αουστρίας τω 1790 αργυρίων 4	596
36	Βασίλειος ο Μέγας & Ιωάννης ο Χρυσόστομος	Homiliae selectae	E-L / EU	1786	Μπονονία / Laelii a Vulpe	(1) Spiridione Rosolimo (2) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά ωνήθη εν Σύρα αργυρίων πέντε τω 1827	607

37	Νεόφυτος ο Κανσοκαλυβίτης	Γραμματική... καθαρθείσα ... υπό... Αθανασίου του Παρίου...	E / E	1787	Βενετία / Νικολάω Γλυκεΐ	(1) εκ των του ταπεινού Δημητρίου Ιωάννου Σφόρτζη του εξ Αμπελακίων (2) νυν δε Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά	616
38	Συνέσιος Κυρηναίος	Αι ἐπιστολαί... σπουδή τε και επιστασία Γρηγορίου ιεροδιακόνου Δημητρίως του Κωνσταντά και συνδρομή εν μέρει των... Ελευθερίου Μιχαήλ Ραφανιώτου και Αβραμίου Χατζή Δημητρίου Αμπελακιώτου.	E / E	1792	Βιέννη / Γεωργίου του Βεντότου	(1) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά	676
39	Jacques Dellile	Œuvres complètes... contenant les géorgiques de Virgile, en vers françois... tome second	F / EU	1792	Αβινιόν / Jean-Albert Joly	(1) Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν Βιέννη της Αουστρίας	681
40	Π.Δ.	Ψαλτήριον Δαβίδ του Προφήτου και Βασιλέως...	E / E	1793	Βιέννη / Γεωργίου Βεντότη	(1) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά νυν δε εκ των της Μηλιώτικης Σχολής και ο αφαιρέσας αφωρισμένος	690
41	A.R. Mauduit	Leçons élémentaires d'arithmétique...	F / EU	1793	Παρίσι / Firmin Didot	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου του Κωνσταντά	700
42	Giuseppe Toaldo	Tavole trigonometriche...	I / EU	1794	Πάδοβα / nella stamperia del Seminario appresso Tommaso Bettinelli	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου Κωνσταντά 1799 ωνήθη αργυρίων 7	712
43	Δημήτριος Καρακάσης	Ποιήματα ιατρικά ἀπερ ο αυτός και εις την λατινίδα φωνήν μετήνευκε.	E-L / EU	1795	Βιέννη / Γεωργίου Βεντότη	(1) εκ των Γρηγορίου ιεροδ. Κωνσταντά	715
44	Friedrich Christian Baumeister	Λογική... μεταφρασθείσα δε από της λατινίδος εις την Ελλάδα φωνήν παρά... Νικολάου Βάρκοση	E / E	1795	Βιέννη / Γεωργίου Βενδότη	(1) εκ των του Γρηγορίου του Κωνσταντά ουχί, αλλά Νεοφύτου Δούκα	717
45	Montesquieu	Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων... μεταφρασθείσα εκ	E / E	1795	Λειψία	(1) τω περιποθήτω μοι φίλω κω Κώνστα Γεωργίου Σολωμού (2) έλαβον παρά του Κώνστα Γεωργίου δια λογαριασμόν του κυρ Ιωάννου Μαμουζά γρόσια 1500	732

		της γαλλικής διαλέκτου.				ήτοι χίλια πεντακόσια και δια ασφάλειαν δίδω την απόδειξιν την οποίαν και ιδιοχείρως έγραψα. (3) Κωνσταντίνος Γεωργίου Σχινάς (4) τω σεβασμιωτάτω διδασκάλω τω Γρηγορίω Κωνσταντά εις Μηλιαίς, (5) Γρηγορίου του Κωνσταντά	
46	Nicolas Louis de La Caille	Των κωνικών τομών αναλυτική πραγματεία... εις την των Λατίνων φωνήν πρότερον μετενεχθείσα, μεθρημηνεύθη ήδη παρά του Σπυρίδωνος Ασάνους... εις την απλοελληνικήν. Εκ δε ταύτης εις την ελληνίδα επιδιορθωθείσα παρά Κωνσταντίνου Μιχαήλ... επιστασία Ανθίμου Γαζή...	E / E	1803	Βιέννη / Φ.Α. Σχραιμβλ.	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά (2) αρχής καλής κάληστον είναι και τέλος γράφε καλός ορθώς δοκούσι οι όροι των πραγμάτων γράφε καλός ορθώς γράφε Γεώργιος παπά Ευσταθίου (3) ετούτο το βηβλήον το εξουσιάζη ο γεώργιος παπά Ευσταθίου και όποιος το διασήση να έχη την κατάραν της παναγίας και πάντων των αγίων αμήν 1832 Ιούλιος 21	896
47	Γεώργιος Βεντότης	Λεξικόν διγλωσσόν της ρωμαϊκής και γαλλικής διαλέκτου... τόμος Β΄ Ρωμαίκογαλλικός	E-F / E	1804	Βιέννη / Γ. Βενδότη	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του εκδότου	905
48	Νικηφόρος Θεοτόκης	Στοιχεία γεωγραφίας ερανισθέντα υπό Νικηφόρου του Θεοτόκου... πλουτισθέντα υπό Ανθίμου Γαζή...	E / E	1804	Βιέννη / Γ. Βεντώτη	α΄ αντιτ.: (1) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά προσεκτήθη εν Βιέννη της Αουστρίας τω 1805 β΄ αντιτ.: (1) εκ των του Γρηγορίου του Κωνσταντά ωνήθη εν Σύρα τω 1825	909 (2 αντ.)
49	Ευγένιος Βούλγαρης	Περί συστήματος του παντός επίτομος έκθεσις...	E / E	1805	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτη	(1) εκ των του Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά προσεκτήθη εν Βυζαντίω έτει 1812	934
50	Antonio Genovesi	Γενουηνσίου Στοιχεία της μεταφυσικής, εξελληνισθέντα μεν εκ της λατινίδος... υπό... Ευγενίου του Βουλγάρεως	E / E	1806	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτη	(1) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά	961
51	Ισοκράτης	Λόγοι και επιστολαί μετά σχολίων... και των αυτοσχεδίων	E / E	1807	Παρίσι / Φιρμίνου Διδότου	(1) Γρηγορίου ιεροδ του Κωνσταντά	971

		στοχασμών περί της ελληνικής παιδείας... 2 τ. (Ελλ. Βιβλ. τ.1 και 2)					
52	Ευτρόπιος	Επιτομή της ρωμαϊκής ιστορίας... μεταφρασθείσα εκ της λατινίδος ει την ελληνίδα παρά Παιανίου, καντεύθεν αύθις εις την νυν συνήθως ομιλουμένην παρά Νεοφύτου Δούκα... 2τ.	E / E	1807	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτου	(1) Γρηγορίου ιεροδιακόνου Κωνσταντά, δώρον του εκδότη (σε 1 αντ. του τ.2)	977
53	Αρριανός Φλάβιος	Τα σωζόμενα, ήτοι περί Αναβάσεως Αλεξάνδρου... εκδοθέντα υπό Νεοφύτου Δούκα... 7τ.	E / E	1809	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτου	(1) Γρηγορίου ιεροδ. Κωνσταντά (σε 1 αντ. του τ.2) (2) Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του εκδότη (σε 1 αντ. των τ. 3, 4, 5, 6, 7) (3) Δώρον του εκδότη εν Αιγίνη 1832 (σε άλλο αντ. του τ.7)	1011 ο τ.7 δεμ. με 1013
54	Νεόφυτος Δούκας	Απάντησις Β' προς Αλέξανδρον Βασιλείου	E / E	1809	Βιέννη	Βλ. υπ' αριθμ. 53	1013
55	Δίων Χρυσόστομος	Λόγοι ογδοήκοντα. Επεξεργασθέντες και εκδοθέντες παρά Νεοφύτου Δούκα... 3τ.	E / E	1810	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτου	(1) Δώρον του εκδότη εν Αιγίνη 1832 (τ.1) (2) Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του εκδότη (τ.2,3)	1033
56	Νεόφυτος Δούκας	Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας προς σύστασιν σχολείου Ελληνικού	E / E	1810	Βιέννη / Ιω. Βαρθ. του Σβηκίου, πρώην Γ. Βενδώτου	(1) Γρηγ. Κωνσταντά	1034 δεμ. με 1065
57	Μάξιμος ο Τύριος	Λόγοι τεσσαράκοντα και εις. Επεξεργασθέντες και εκδοθέντες παρά Νεοφύτου Δούκα	E / E	1810	Βιέννη / Γεωργίου Βενδώτου	(1) Δώρον του εκδότη εν Αιγίνη 1832	1036
58	{Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος }	Βόσπορος εν Βορυσθένει...	E / E	1810	Μόσχα / εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείω	(1) εκ των Κωνσταντά	1037
59	J.G.A. Galletti	Lehrbuch für den Schulunterricht in der Geschichtkunde...	D / EU	1810	Gotha / In der Ettingerschen Buchhandlung	(1) εκ των Γρηγορίου του Κωνσταντά Μηλιώτου προσεκτήθη εν Σύρα τω 1829	1047
60	Απολλόδωρος ο Αθηναίος	Βιβλιοθήκης ή περί θεών βιβλία Γ'	E / E	1811	Βιέννη / Ιω. Βαρθ. Του	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του εκδότη	1065

					Σβηκίου, πρώην Γ. Βενδώτου		
61	Georg Vega	Logarithmisch- trigonometrisches Handbuch...	D-L / EU	1811	Λειψία / In der Weidmannische n Buchhandlung	(1) Γρηγορίου ιεροδ. του Κωνσταντά ωνήθη εν λειψία της Σαξωνίας τω 1817	1087
62	Νεόφυτος Δούκας επιμ.	Λόγοι των ατικών ρητόρων εις οίς προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ολπιανού εις Δημοσθένην και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα... 10τ.	E / E	1812- 13	Βιέννη / Ιωαν. Βαρθ. Σβηκίου, πρώην Βενδώτου	(1) Γρηγορίου ιεροδ. Κωνσταντά δώρον του εκδότου (τ. 3, 5, 9)	1093
63	Στέφανος Κομμητάς εραν.	Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων γραμματικής, ρητορικής, και ποιητικής... συλλεγεῖσα παρά Στεφάνου Κομμητά... 12τ.	E / E	1812- 14	Βιέννη / Ιωαν. Βαρθ.. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου	τ. 12: (1) Γρηγορίου Κωνσταντά ιεροδιακόνου (2) Δανιήλ ιεροδ. του Λαυρεντίτου Γρηγορίου Κωνσταντά ιεροδ. του εν Μηλιαῖς. (3) Δανιήλ ιεροδιακόνου λαυρεντίτου και Γρηγορίου Κωνσταντά ιεροδιακόνου Μηλιότου και Ανθίμου Γαζή γκάζαλη Μηλιότου	1096
64	Ηρωδιανός	Της μετά Μάρκον βασιλείας... Επεξεργασθέντα και εκδοθέντα υπό Νεοφύτου Δούκα	E / E	1813	Βιέννη / εν τη ελληνική τυπογραφία Ιωάννου Σνίρερ	(1) Γρηγορίου του Κωνσταντά δώρον του εκδότου	1115
65	Αισχίνης ο Σωκρατικός	Διάλογοι τρεις... υπό Νεοφύτου Δούκα	E / E	1814	Βιέννη / Ιωαν. Βαρθ. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του εκδότου	1132
66	Βίβλος	Bibbia sacra contenente il Vecchio e Nuovo Testamento, secondo la volgata tradotto in lingua italiana da Antonio Martini...	I / EU	1821	Λονδίνο / Beniamino Bensley	(1) και τότε συν τοις ἄλλοις Γρηγορίου Κωνσταντά	1216
67	Louis Marie Joseph O'hier de Grandpré	Abregé élémentaire de géographie physique...	F / EU	1825	Παρίσι / Firmin Didot	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά Μηλιώτου	1236
68	Κωνσταντίνος	Λεξικόν δια τους	E / E	1826	Βιέννη /	(1) Δώρον του εκδότου προς Γ τον	1239

	Μιχαήλ. Κούμας	μελετώντας τα των παλαιών Ελλήνων συγγράμματα. κατά το ελληνογερμανικών του Ρεϊμέρου... Τόμος δεύτερος, Μ- Ω.			Αντωνίου Αυκούλου (Anton von Haykul)	Κωνσταντά	
69	Κ.Δ.	Πράξεις των Αγίων Αποστόλων κατά το θείον αρχέτυπον προστίθενται δε σχόλια φιλογολικά και ιστορικά, και παρατηρήσεις δογματικές και ηθικά...	E / E	1827	Μελίτη	(1) Γρηγορίου Κωνσταντά προσεκτήθη εν Σύρα	1241
70	Κωνσταντίνος Κούμας	Γραμματική δια σχολεία...	E / E	1833	Βιέννη / Αντωνίου Αυκούλου	(1) εκ των του Γρηγορίου Κωνσταντά δώρον του ξυγγραψαντος	1323
71	Φίλιππος Ιωάννου	Untersuchungen von den Stein- und Staub- Niederschlangen und den damit verwandten Meteoren...	D / EU	1836	Μόναχο / Georg Franz	(1) Τω σεβασμίω Διδασκάλω κυρίω Γρηγορίω Κωνσταντά εις ένδειξιν υψηλής τιμής και βαθυτάτον σεβασμού προσφέρω το παρόν. Εν Αθήναις, έτει 1838 κατά μήνα Σεπτέμβριον ο συγγραφέας	1343
72	Νικόδημος ο Αγιορείτης, εραν.	Εορτοδρόμιον, ήτοι ερμηνεία εις τους ασματικούς κανόνας των δεσποτικών και θεομητορικών εορτών...	E / E	1836	Βενετία / Νικολάου Γλυκύ	(1) εκ των του Γρηγορίου Κωνσταντά νυν δε εκ των της Μηλιώτικης Σχολής και ο αφαιρέσας αφωρισμένος και επικατάρατος	1345
73	Κ.Δ.	Nuovo testamento secondo la volgata tradotto in lingua italiana da monsignor Antonio Martini arcivesco di firenze. Edizione eseguita su quella della Stamperia Reale di Torino del 1769	I / EU	χ.χ.	χ.τ. / χ.ε.	(1) Avec les compliments de M Williamson (2) Ιερεμία Βενθάμω Νομοδιδασκάλω άγαλω ανδρών άριστε και σοφώτατε... [σχέδιο επιστολής προς τον Jeremy Bentham σχετικά με τις εισηγήσεις και κρίσεις του στο πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος] (3) Γρηγορίου Κωνσταντά	1621

II. Πίνακας σωζόμενων εντύπων συλλογής Ζαχαρία (†1785:)

Αύξων αριθ.	Συγγραφέας	Τίτλος	Γλώσσα / έκδοσης / Γλώσσα καινού	Χρονολογία έκδοσης	Τόπος / έκδοσης / Εκδότης	Χειρόγραφα κτητορικά σημειώματα	Αρ. εντ. κτλ.
1	Ηρόδοτος	Λόγοι εννέα, οἵπερ επικαλούνται Μοῦσαι	E-L / EU	{1502}	{Βενετία / παρ' Ἀλδω τῶ Ρωμαίῳ}	(1) εκ τῶν τοῦ Σμυρναίου (2) ος δέδωκεν ἐμοὶ Γεωργίῳ μακαρίῳ ἱεροδιακόνῳ θεσσαλονίκῃς τῶ Παττήλλα τῶ Ζακύνθῳ χάριν φιλίας 1605 (3) ZX (4) καὶ τότε ξὺν τοῖς ἄλλοις τῆς Μηλιώτικῃς Σχολῆς ΓΚ (5) Γρηγόριος ἱεροδιάκονος Κωνσταντάς	3
2	Γρηγόριος Ναζιανζηνός	Orationes lectissimae XVI	E-L	{1516}	{Βενετία / in aedibus Aldi et Andreae soceri}	(1) δυσανάγνωστη (2) Παναρέτου ἱερομονάχου κώου καὶ τῶν φίλων (3) Ζαχαρίου ἱερομονάχου καὶ τῶν φίλων	4
3	Πλούταρχος	...Βίοι Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων μθ'	E-L / EU	{1517}	{Φλωρεντία / in aedibus Philippi Juntae}	(1) εκ τῶν τοῦ Κωνσταντίνου Γεωργίου ξ τοῦ ἀπὸ σωτήρα τοῦ ζαγορά γ ^{ον} λογοθέτου 1733 δκβρ. (2) ZX (3) εκ τῶν τῆς Μηλιώτικῃς Σχολῆς καὶ ο ἀφαιρέσας ἀφορισμένους καὶ επικατάρatos	6
4	Ισοκράτης, Αλκιδάμας, Γοργίας, Αριστείδης, Αρποκρατίων	Isocrates nuper accurate recognitus et auctus...	E-L / EU	{1534}	{Βενετία / in aedibus haeredum Aldi Manutii et Andreae Asulani}	(1) εκ τῶν τοῦ Γεωργίου Ξιπολίτου τοῦ εκ Σωτήρος τοῦ ζαγορά (2) Ζαχαρίας	17
5	Βασίλειος ο Μέγας	Του εν αγιοις πατρός ημών Βασιλείου του της Καισαρείας της Καππαδοκίας αρχιεπισκόπου συγγράμματά τινα... α πάντα επιμελώς επανορθωθέντα νυν πρότον εντετύπωται	E-L / EU	1535	Beveria / {per Stephanum de Sabio sumptu expensis vero D. Damiani de Sancta Maria}	(1) εκ τῶν τοῦ Εφραίμ (2) καὶ τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις Ζαχαρίου	18
6	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ονομαστικόν εν βιβλίοις δέκα	E-L / EU	1536	Βασιλεία {per Balthasarem Lassium et	(1) ZX	21

					Thomam Platterum}		
7	Γρηγόριος Ναζιανζηνός	...άπαντα, τα μέχρι νυν ευρισκόμενα... του αυτού βίος συγγραφείς υπό Σουίδα, Σωφρονίου και Γρηγορίου του Πρεσβυτέρου	E / E	{1550}	Βασιλεία / αναλώμασι Ιωάννου του Ερβαγίου	(1) εις χρήσιν ιωαννικίου του δημητριάδος και των φίλων αυτού (2) ZX	40
8	Συνέσιος Κυρήνης	Περί βασιλείας, εις τον αυτοκράτορα Αρκάδιον. Δίων ή περί της καθ' αυτόν διαγωγής. Φαλάκρας εγκώμιον. Περί προνοίας ή Αιγύπτιος. Ομιλία εν πανηγύρει. Περί ενυπνίων, και εις αυτό Νικηφόρου του Γρηγορά ερμηνεία. Του αυτού Συνεσίου Επιστολαί.	E-L / EU	1553	Παρίσι / ex officina Adriani Tumebi	(1) Και τόδε προ τοις άλλοις παχωμίου ιερομονάχου (2) ZX	44
9	Φώτιος	Μυριόβιβλον ή Βιβλιοθήκη	E-L / EU	1612	{Γενεύη } / Oliva Pauli Stepani	(1) ZX και νυν παπά Ανθίμου από Μηλιαίς (2) ετούτο το βιβλίον είναι του παπά Ανθίμου δημητριάδος	104
10	Κύριλλος Αλεξανδρείας	Γλαφυρά εις πεντάτευχον	E-L / EU	1618	Αμβέρσα / apud heredes Martini Nutii et Ioannem Meursium	(1) εκ των του μεγάλου εκκλησιάρχου νικο (2) Το παρόν εδωρήθη μοι παρά του υψηλοτάτου και σοφωτάτου και ευσεβεστάτου μου αυθέντου κυρίου κυρίου Ιωάννου νικολάου Αλεξάνδρου βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1717 νοεμβρ.: Κωνσταντίνος Γεωργίου Ξυπολίτου γραμματικός εκ σωτήρος του ζαγορά (3) τω εμω ευνουστάτω... [εγκώμιο Κυρίλλου] (4) και τόδε της σχολής της εν ζαγορά, (5) και του Ανθίμου και των φίλων (6) ZX	117 δεμ. με 118
11	Κύριλλος Αλεξανδρείας	Εορταστικοί λόγοι Α'	E-L	1618	Αμβέρσα / apud heredes Martini Nutii et Ioannem Meursium	Βλ. υπ' αριθμ. 10	118

12	Μελέτιος Αλεξανδρείας, Γεώργιος Κορέσσιος, Νείλος Θεσσαλονίκης, Γαβριήλ Σεβήρος	Του μακαριωτάτου πατρός υμών Μελετίου. Περί της αρχής του Πάπα ως εν είδει επιστολών. Κυρίου Γεωργίου Κορεσσίου του Κίου Διάλεξις μετά τινος των Φράρων. Νείλου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Βιβλία δύο... Γαβριήλ του Σεβήρου... Έκθεσις κατά των αμαθώς λεγόντων και παρανόμως διαδασκόντων ότι ημείς οι της Ανατολικής Εκκλησίας γνήσιοι και ορθόδοξοι παίδες εσμέν σχηματικοί παρά της αγίας και καθόλου εκκλησίας. Του αυτού Γαβριήλ... Περί της β {γ.δ.ε.} διαφοράς την οποία έχει η Ανατολική Εκκλησία με τη Ρωμαϊκήν...	Ε / Ε	{1627;	χ.τ. / χ. εκδ.	(1) Γεώργης Τριαντάφλου (2) κτήμα και τόδε ζαχαρίου (3) κτήμα και τόδε γρηγορίου Κωνσταντά (4) είμαι γραμμένος караγιάνι	131
13	Γρηγόριος Παλαμάς, Γεώργιος Σχολάριος, Μάξιμος Μαργουίνιος	...Γρηγορίου... Λόγοι αποδεικτικοί δύο... Γεωργίου του Σχολαρίου το Σύνταγμα, επιγραφόμενον Ορθοδόξου καταφύγιον... Μαξίμου του Μαργουινίου ... Διάλογος...	Ε / Ε	{1627; }	χ.τ. / χ. εκδ.	(1) εκ βίκτορος δ' εν εστί τούτο βιβλίων (2) και τόδε προς τοις άλλοις ζαχαρίου (3) εκ των του Γρηγορίου (4) ζαχαρίου συν άλλοις και τούτο πέλο	132
14	Φραγκίσκος Σκούφος	Τέχνη ρητορική	Ε / Ε	1681	Βενετία / παρά Μιχαήλ Αγγέλω τω Βαρβωνίω	(1) ζαχαρί και ανθι προς τοις άλλοις	201
15	Νεκτάριος Ιεροσολύμων	...προς τας προσκομισθείσας θέσεις παρά των εν Ιεροσολύμοις	Ε / Ε	1682	Ιάσιο / εν τη... Πατριαρχική... μονή των	(1) παναγιώτου χατζη {νικολάου} (2) εκ των του Κωνσταντίνου του Ξυπολίτου του από σωτήρα του ζαγορά	204

		φρατέρων δια Πέτρου του αυτών μαίστορος. Περί της αρχής του Πάπα αντίρρησης			αγίων... Αποστόλων τη καλουμένη Τζατατζούια	(3) ZX	
16	Συμεών Θεσσαλονίκης	... Κατά αρέσεων και περί της μόνης ορθής των Χριστιανών ημών πίστεως των τε ιερών τελετών και μυστηρίων της Εκκλησίας διάλογος. Περί τε του θείου ναού και των εν αυτώ αρχιερέων τε περί ιερέων και διακόνων και των ων έκαστος τούτων στολών ιερών περιβάλλεται και περί της θείας μυσταγωγίας. Εις τε το του ορθοδόξου των Χριστιανών Πίστεως Σύμβολον ερμηνεία. Και των τούτου ρήσεων έκθεσις, όθεν τε συνελέγησαν και κατά τίνων συγκείμεναί εισιν. Έτι και περιεκτικά της ορθοδόξου πίστεως κεφάλαι...	E / E	1683	Ιάσιο / εν τη... Πατριαρχική... μονή των αγίων... Αποστόλων τη καλουμένη Τζατατζούια	(1) και τόδε προς τοις άλλοις παχωμίου ιερομονάχου (2) νυν δε ζαχαρίου ZX	209
	Ιουστίνος, μάρτυς	...τα σωζόμενα	E-L / EU	1686	Κολωνία / apud Jeremiam Schrey et Heinricum Joh. Meyerum	(1) εκ των του Κωνσταντίνου Γ Ξ του από σωτήρα του ζαγορά 1737 δεκεβρ. (2) ZX	219
		Ορθόδοξος ομολογία της πίστεως της Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας της Ανατολής και εισαγωγική έκθεση περί των τριών μεγίστων αρετών...	E / E	1699	Εν τη... μονή των Εισοδίων της Θεοτόκου τη επονομαζομένη του Συναγώβου, παρά του ελαχίστου εν ιερομονάχοις Ανθίμου του εξ Ιβηρίας	(1) και τόδε προς τοις άλλοις Ευθυμίου και των φίλων (2) νυν δεν Ζαχαρίου	250

19	Σεβαστός Κυμηγίτης	Δογματική διδασκαλία της αγιωτάτης ανατολικής και καθολικής εκκλησίας περιέχουσα... τρία τινά· πρώτον πότε μεταβάλλονται τα άγια εις σώμα και αίμα Χριστού, δεύτερον ότι η Θεοτόκος υπέκειτο τω προπατορικών αμαρτήματι και τρίτον ότι αι μερίδες ου μεταβάλλονται εις σώμα και αίμα Χριστού...	E / E	1703	Βουκουρέστι / ... παρά Ανθίμου ιερομονάχου του εξ Ιβηρίας	(1) Ζαχαρίου κτήμα και τόδε προς τοίς άλλοις	258
20		Τόμος χαράς, εν ω περιέχονται αι Επιστολαί Φωτίου, η αγία και Οικουμενική ογδόη Σύνοδος, σημειώσεις τινές εις ταύτην την αγίαν Σύνοδον, τα αντιρρητικά κατά της αρχής του Πάππα της Ρώμης, Νικολάου Ιατροφιλοσόφου, Διάλογος Ιερομνήμονος μοναχού μετά τινος ετέρου μοναχού κατά Λατίνων... δια εξόδου και επιμελείας... Πατριάρχου Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης... Δοσιθέου	E / E	1705	εν τη Επισκοπή Ρημνίκου... παρά του... Επισκόπου Ρημνίκου κυρίου Ανθίμου του εξ Ιβηρίας	(1) εκ των του Κωνσταντίνου Γεωργίου του Ξυπολίτου του εκ Ζαγοράς (2) ΖΧ	267
21	Ευθύμιος Ζιγαδινός	Πανοπλία δογματική Αλεξίου βασιλέως του Κομνηνού... επιμελεία και διορθώσει Μητροφάνους ιερομονάχου Γρηγορά	E / E	1710	εν τη... Μητροπόλει τη εν τω της Ουγγροβλαχίας Τεργοβύστω	(1) εκ των του Ζαχαρίου ΖΧ	287
22	Χρύσανθος	Συνταγμάτιον περί	E / E	1715	εν τη κατά το	(1) Α.Γ. Εγγλέζος	299

	Ιεροσολυμων	των οφφικίων... της του Χριστού αγίας εκκλησίας... και περί των πέντε κατ' εξοχήν αγιωτάτων πατριαρχικών θρόνων... Περί τε των αυτοκεφάλων αρχιεπισκοπών... μετά των εγχειριδίων των περί των επτά μυστηρίων Γαβριήλ Φιλαδελφείας και Ιώβ αμαρτωλού, συν ομιλία... Γενναδίου Πατριάρχου... περί του μυστηριώδους σώματος του Κυρίου... Επιμελεία και διορθώσει Μητροφάνους... του εκ Δωδώνης			Τεργόβυστον της Ουγγροβλαχίας ... Μητροπόλει	(2) ΖΧ	
23	Γεράσιμος Βλάχος	...Θησαυρός τετραγλωσσος εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων λεξικών συλλεχθείς...	Αρχαία Ε-Λ- Ι-Νέα Ε / ΕΥ	1723	Βενετία / παρά Αντονίω τω Βορτόλι	(1) Κτήμα και τόδε ζαχαρίου του Μιλιώτου	317
24	Θεόδωρος Γαζής	...Γραμματικής εισαγωγής βιβλία τέσσαρα	Ε / ΕΥ	1758	Βενετία / παρά Αντονίω τω Βορτόλι	(1) 1778 {...} κγ' εξεδήμησε προς κύριον η παμφιλτάτη μήτηρ... (2) καγώ {...} πάτρο της παρούσης βήβλου αλέξανδρος {...} ο εκ Ιοαννίνων (3) Ζ ήδη Μακκά αρχιμανδρίτου	420

III. Πίνακας σωζομένων εντύπων συλλογής Ανθιμου (†1811)

Αύξων αριθμ.	Συγγραφέας	Τίτλος	Γλώσσα έκδοσης / Γλώσσα κειμένου	Χρονολογία έκδοσης	Τύπος έκδοσης / Εκδότης	Χαρακτήριστα κτητορικά σημειώματα	Αρ. εντ. κτλ.
1	Φώτιος	Μυριόβιβλον ή Βιβλιοθήκη	E-L / EU	1612	{Γενεὴ} Oliva Pauli Stepani	(1) ZX και νυν παπά Ανθίμου από Μηλιαῖς (2) ετούτο το βιβλίον είναι του παπά Ανθίμου δημητριάδος	104
2	Κύριλλος Αλεξανδρείας	Γλαφυρά εις Πεντάτευχον	E-L / EU	1618	Αμβέρσα / apud heredes Martini Nutii et Ioannem Meursium	(1) εκ των του μεγάλου εκκλησιάρχου νικο (2) Το παρόν εδωρήθη μοι παρά του υψηλοτάτου και σοφωτάτου και ευσεβεστάτου μου αυθέντου κυρίου κυρίου Ιωάννου νικολάου Αλεξάνδρου βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1717 νοεμβρ.: Κωνσταντίνος Γεωργίου Ξυπολίτου γραμματικός εκ σωτήρος του ζαγορά (3) τω εμω ευνουστάτω... [εγκώμιο Κυρίλλου] (4) και τότε της σχολής της εν ζαγορά, (5) και του Ανθίμου και των φίλων (6) ZX	117 δεμ. με 118
3	Κύριλλος Αλεξανδρείας	Εορταστικοί λόγοι Λ'	E-L / EU	1618	Αμβέρσα / apud heredes Martini Nutii et Ioannem Meursium	Βλ. υπ' αριθμ. 2	118
4	Φραγκίσκος Σκούφος	Τέχνη ρητορική... Arte di retorica	E / E	1681	Βενετία / παρά Μιχαήλ Αγγέλω τω Βαρβωνίω	(1) ζαχαρί και ανθι προς τοις άλλοις	201
5	Βησσαρίων ιερομόναχος Μακρής	Σταχυολογία τεχνολογική κατ' ερωταπόκρισιν της γραμματικής τέχνης ... επιμελεία και διορθώσει Ιωάννου ιερέως Αβραμίου του Κρητός...	E / E	1694	Βενετία / παρά Νικολάω τω Σάρω	(1) εστίν δανιήλ αρχιερέως γουρ{...} (2) Ανθίμου Μηλιώτου (3) Παπάνθιμον 1773	240
6	{Χριστόφορος Αιτωλός}	Βιβλίον καλούμενον ραντισμού στηλίτευσις... νυν δε το δεύτερον εδόθη εις τύπον εις	E-L-I / EU	1758	Λειψία / παρά Ιωάννη Γόττλοπ και Εμμανουέλ Πρέιτσκοφ	(1) τούτο το κακόσχολον βιβλίον την εκκλησίαν ετάραξεν... (2) το βιβλίον αυτό ων δεν είχε (3) το παρόν βιβλίον ως κακόσχολον και κακόδοξον	421

		<p> τρίφλωσσον, ελληνιστί, λατινιστί και ιταλιστί... δι επιστασίας και επιμελείας κυρίου Σεραφείμ του Πισσιδείου.. </p>				<p> (4) του ανθίμου κακογράφου μηλιώτου και μικρού μοναχού 1765 οκτωβρίου 5 </p>	
--	--	---	--	--	--	--	--

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Παρατίθενται μόνο βιβλία και άρθρα που χρησιμοποιήθηκαν, και όχι αυτά στα οποία έγινε έμμεση αναφορά.)

- Αγγέλου, Άλκης, «Η εκπαίδευση», στου ιδίου *Των Φώτων Β'. Όψεις τους Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 391-467 (α' δημοσίευση, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1669-1821). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 306-328).
- , «Το λαϊκό ανάγνωσμα», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 159-168.
- , «Κ.Θ. Δημαράς. Το νηφάλιο πάθος», στου ιδίου *Των Φώτων Β'. Όψεις τους Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 383-388 (α' δημοσίευση, εφ. *Το Βήμα*, 23.3.1992).
- , *Των Φώτων Β'. Όψεις τους Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999.
- Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Ο μελετητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», εφ. *Το Βήμα/Νέες Εποχές*, αφιέρωμα «Κ.Θ. Δημαράς: 100 χρόνια από τη γέννησή του», 30/5/2004, σ. Β44.
- Anderson, Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997 (α' αγγλική έκδοση 1983).
- Βρανούσης, Λέανδρος, «Post-Byzantine Hellenism and Europe. Manuscripts, Books and Printing Presses», *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 2, 1986, σ. 1-71 (α' δημοσίευση στα γαλλικά: «L' hellénisme postbyzantin et l' Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d' édition», XVI Internationalen Byzantinisten-kongress, Akten II/I, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ. 32/1, 1982, σ. 393-480).
- Barbier, Frédéric, «écrire *L'apparition du livre*», επίλογος στο L. Febvre, H.-J. Martin, *L'apparition du livre*, 3^η έκδοση με επίλογο του Fr. Barbier, Παρίσι 1999 (α' έκδοση 1958), σ. 537-588.
- , *Ιστορία του βιβλίου*, μτφ. Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα 2001 (α' γαλλική έκδοση 2000).
- Birn, Raymond, «Livre et société after ten years: formation of a discipline», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 151, 1976, σ. 287-312.
- Burke, Peter, *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-89*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 1990.
- Γιακωβάκη, Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 10 τ., τ. 2: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός, Ιστορία της Παιδείας, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα 2003, σ. 55-74.
- , «Ο Δανιήλ Φίλιππίδης και η Λογική του Κοντιγιάκ. Μια "λογική" για τη γλώσσα», στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001, επιμέλεια Κωνσταντίνος Στάκος και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σ. 415-448.
- Chartier, Roger και Roche, Daniel, «Το βιβλίο. Μια διαφορετική προοπτική» στο J. Le Goff και P. Nora (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, 3 τ., Αθήνα 1988 (α' γαλλική έκδοση 1974), τ. 3, σ. 165-191.
- , «L'histoire quantitative du livre », *Revue française d' histoire du livre*, 16, 1977, σ. 3-27 (477-501).
- Chartier, Roger, « Du livre au lire », στο Roger Chartier (επιμ.), *Pratiques de la lecture*, Παρίσι 2003 (α' έκδοση 1985), σ. 81-117.

- , «Ο κόσμος ως αναπαράσταση», μτφ. Κώστας Γαγανάκης, *Ο Πολίτης*, 114, Σεπτέμβριος 2003, σ. 33-43 (α' δημ. *Annales ECS*, 6, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1989, σ. 1505-1520).
- , «Livres, lecteurs, lectures», στο V. Ferrone και D. Roche, *Le monde des lumières*, Παρίσι 1999 (α' ιταλική έκδοση 1997), σ. 285-293.
- Chartier, Roger και Cavallo, Guglielmo (επιμ.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Παρίσι 1997 (α' ιταλική έκδοση 1995).
- Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., «Γρηγόριος Κωνσταντάς», στου ιδίου *Ιστορικά Φροντίσματα Α'. Ο διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1992, σ. 87-96 (α' δημοσίευση 1946).
- , «"Ο πρώτος μαθητής μου". Η γλωσσική θεωρία της Γεωγραφίας των Δημητριέων», στου ιδίου *Ιστορικά φροντίσματα Α'. Ο διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1992, σ. 78-86 (α' δημοσίευση 1960).
- , «Τα Φιλοθέου Πάρεργα», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση (ανατύπωση της 5^{ης} του 1989), Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1977), σ. 263-282 (α' δημοσίευση 1964).
- , «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση (ανατύπωση της 5^{ης} του 1989), Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1977), σ. 1-22 (α' δημοσίευση 1964).
- , «Διαφωτισμός και νεοελληνική συνείδηση», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση (ανατύπωση της 5^{ης} του 1989), Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1977), σ. 121-144 (α' δημοσίευση 1970).
- , «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στου ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση (ανατύπωση της 5^{ης} του 1989), Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1977), σ. 23-119 (α' δημοσίευση 1975).
- , «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 169-188.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση (ανατύπωση της 5^{ης} του 1989), Αθήνα 1993 (α' έκδοση 1977).
- , *Ιστορικά φροντίσματα Α'. Ο διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1992.
- Δρούλια, Λουκία, *Η Ιστορία του Ελληνικού Βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών 1965-2000*, Αθήνα 2001.
- , «Les foyers des culture en Grèce pendant la domination ottomane : les cas des bibliothèques», στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 189-206.
- Darnton, Robert, «The Social History of Ideas», στου ιδίου *The Kiss of Lamourette*, Λονδίνο – Βοστόνη 1990, σ. 219-252 (α' δημ. *The Journal of Modern History*, 43, 1971).
- , «What Is the History of Books», στου ιδίου *The Kiss of Lamourette*, Λονδίνο – Βοστόνη 1990, σ. 107-135 (α' δημ. *Daedalus*, καλοκαίρι 1982).
- , *The Kiss of Lamourette*, Λονδίνο – Βοστόνη 1990.
- , *The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1996.
- Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, *Κοραΐς-Κούμας-Κάλβος. Ανθ.Γαζής, Ούγος Φώσκολος, Αν. Δάνδολος, Β. Κόπιταρ. Ελληνικός τύπος και τυπογραφεία της Βιέννης 1790-1821*, Αθήνα 1967.
- Ερμής ο Λόγιος*, τ. Β' 1812, τ. Γ' 1813, τ. Δ'-Ε' 1814-1815, τ. Ι' 1820, Αθήνα 1989-1990.
- Ζακυθινός, Διονύσιος Α., «Χαλκοτύποις σελίσιν... Τα πεντακόσια έτη του ελληνικού βιβλίου», στου ιδίου *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 311-349 (α' δημοσίευση, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 53, 1978, σ. 614-649).

- Febvre, Lucien και Martin, Henrie-Jean, *L'apparition du livre*, 3^η έκδοση με επίλογο του Fr. Barbier, Παρίσι 1999 (α' έκδοση 1958).
- Ginzburg, Carlo, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφ. Γιώργος Κουρεμένος, Αθήνα 1994 (α' ιταλική έκδοση 1976).
- Ηλιού, Φίλιππος, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού 1749-1821», *Ο Ερανιστής*, τ. 12, τεύχ. 69-70, 1975, σ. 101-179.
- , «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής*, τ. 16, 1980, σ. 285-295.
- , *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, Αθήνα 1997.
- , «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στου ιδίου *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, Αθήνα 1997, σ. κε'-ξε'.
- , «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 10 τ., τ. 2: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός, Ιστορία της Παιδείας, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα 2003, σ. 9-26.
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 10 τ., τ. 2: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός, Ιστορία της Παιδείας, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα 2003.
- Ιωάννου, Φίλιππος, *Λόγος του καθηγητού κυρίου Φιλίππου Ιωάννου εκφωνηθείς εν τω Ελλ. Πανεπιστημίω κατά την επέτειον της εγκαθιδρύσεως αυτού εορτήν, χ.τ., {1845}*.
- Iggers, Georg, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα 1999 (α' αγγλική έκδοση [1996]).
- Καμηλάρης, Ρήγας, *Γρηγορίου Κωνσταντά Βιογραφία-Λόγοι-Επιστολαί. Μετά περιγραφής των Μηλεών και της σχολής αυτών*, Αθήνα 1897.
- Καράς, Γιάννης, «Η Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας», στο *Τετράδια Εργασίας 9. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987, σ. 11-130.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2000³.
- Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς. Από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, Αθήνα 1960.
- Κουμαριανού, Αικατερίνη και Δρούλια, Λουκία και Layton, Enro, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986.
- Λάμπας, Κώστας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 10 τ., τ. 2: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός, Ιστορία της Παιδείας, Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα 2003, σ. 75-100.
- Lepetit, Bernard «Les Annales. Portrait de groupe avec revue», στο Jacques Revel, Nathan Wachtel (επιμ.), *Une école pour les sciences sociales. De la VIème Séction à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales*, Παρίσι 1996, σ. 73-92.
- Livre et lecture dans le monde ottoman*, επιμ. F. Hitzel, αφιέρωμα του περιοδικού *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, τ. 87-88, 1999.
- Mavrocordatos, Nicolas, *Les loisirs de Philothée*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαράς, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Jacques Bouchard, Αθήνα-Μόντρεαλ 1989.
- Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1998.
- Ong, Walter, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*, μτφ. Κώστας Χατζηκυριάκου, επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Ηράκλειο 2001² (α' αγγλική έκδοση 1982).
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment*, Καίμπριτζ 1995.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αθανάσιος, *Κατάλογος των ελληνικών κωδίκων της εν Μηλέαις βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1901.

- Πατρινέλης, Χρήστος Γ., *Το ελληνικό βιβλίο κατά την τουρκοκρατία (1476-1820). Περιλήψεις μαθημάτων*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1989.
- Πολίτης, Αλέξης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου (18^{ος} αι.)» στο *Τετράδια εργασίας 9. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987, σ. 131-224.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος, «Πραγματώσεις και αιτούμενα στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου» στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001, επιμέλεια Κωνσταντίνος Στάικος και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004, σ. 39-43.
- Σκουβαράς, Βαγγέλης, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παρουσία του Αμστερνταμ. η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα 1964 (*Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 9, 1964).
- , «Σελίδες από την ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής», *Ηώς*, τ. 92-97 (1966), σ. 241-278.
- Ταμπάκη, Άννα, «Κ.Θ. Δημαράς», στην ίδιας *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 229-235.
- Τετράδια Εργασίας 9. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987.
- Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982.
- Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001, επιμέλεια Κωνσταντίνος Στάικος και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Αθήνα 2004.
- Vitti, Mario, «Ο ιστορικός της λογοτεχνίας», εφ. *Το Βήμα/Νέες εποχές*, αφιέρωμα «Κ.Θ. Δημαράς: 100 χρόνια από τη γέννησή του», 30.5.2004, σ. 43.
- Φυλιππίδης, Δανιήλ – du Bocage, Barbié – Γαζής, Άνθιμος, *Αλληλογραφία (1749-1819)*, εισαγωγή-σχόλια Αικ. Κουμαριανού, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1966.
- Φυλιππίδης Δανιήλ και Κωνσταντάς, Γρηγόριος, *Νεωτερική Γεωγραφία*, εισαγωγή-επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988 (α' έκδοση 1791).
- Φραγκίσκος, Εμμανουήλ, «Η ευρυχωρία του βιβλίου: από την καταγραφή των εκφάνσεών της στα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά (1811-1821)» στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά Α' διεθνούς συμποσίου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982, σ. 145-156.
- , *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: ευρετήρια*, τ. 2: *Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*, Αθήνα 1976.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074858